„Studia Warmińskie"
II(1965)

KS. JULIAN WOJTKOWSKI

PRZEDMIOT LITURGICZNEGO KULTU MATKI BOSKIEJ W POLSCE XIII WIEKU

WSTĘP

Prastara zasada *legem credendi lex statuat supplicandi,* [1] sformułowana w encyklice *Mediator Dei* na pozór odwrotnie: *Lex credendi statuat legem supplicandi* [2] ujmuje związek wiary i modlitwy z dwu punktów widzenia. Pierwsza w modlitwie widzi mistrzynię wiary, bo modlitwa wpaja wiarę w modlącego się. Druga w wierze dopatruje się racji modlitwy, gdyż wiara jest źródłem rozmów z Bogiem i ich treści.

Oba te powiązania modlitwy i wiary stanowią podstawę jednej z metod historii dogmatów, tej mianowicie, która ustalając przedmiot kultu naświetla stopień rozwoju prawdy objawionej w świadomości tej części Kościoła, która dany kult w określonym czasie uprawia. Metoda ta jest bardzo pożyteczna, pozwala bowiem ująć proces rozwoju dogmatów w sposób ciągły, wypełniając okresy dzielące poszczególne akty nauczania Kościoła.

Stosując tę metodę do rękopiśmiennych źródeł liturgicznych z terenu Polski XIII-wiecznej pragniemy zapełnić lukę pomiędzy badaniami historyczno-dogmatycznymi nad początkami kultu Maryi w Polsce, obejmującymi źródła z VIII, IX, XI i XII wieku, [3] a analogicznymi badaniami źródeł z wieków XIV i XV, dla wielkiej obfitości możliwych jedynie w szeregu rozpraw monograficznych. [4]

---

[1] Por.: Prosper Aquitanus: De vocatione omnium gentium. PL 51, 664 n.
[2] Pius XII: Mediator Dei. AAS 39/1947/541.
[3] Por. Wojtkowski J.: Początki kultu Matki Boskiej w Polsce w świetle najstarszych rękopisów. *Studia Warmińskie* I (1964) 215—257.
[4] Por.: Wojtkowski J.: Wiara w Niepokalane Poczęcie NMP w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych. Studium historyczno-dogmatyczne. Lublin 1958; tenże: De cultu BMV in litteratura Polonorum medii aevi. *Ephemerides Mariologicae* 14 (1964) 363—376, 483—515; tenże: Studia Pomoraniae Assumptionistica (cykl artykułów oddany do druku w czasopiśmie *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*): I. Wniebowzięcie Matki Bożej w świetle dzieł kaznodziejskich należących do księgozbioru Tomasza Wernera z Braniewa († 1498). II. Wniebowzięcie NMP w zbiorach kazań należących do duchownych z Pomorza Gdańskiego na przełomie XV i XVI wieku. III. Wniebowzięcie NMP w zbiorach kazań z biblioteki średniowiecznego klasztoru franciszkanów w Gdańsku. IV. Wniebowzięcie Maryi w świetle dzieł kaznodziejskich ze średniowiecznych księgozbiorów kościelnych w Gdańsku i Kamieniu Pomorskim. V. Wiara we Wniebowzięcie Maryi na terenie diecezji pomorskich w świetle zachowanych ksiąg liturgicznych.

Tak pojęte studium ma za zadanie przede wszystkim ustalenie motywów kultu maryjnego w Polsce XIII wieku. Następnie wykazanie tendencji rozwojowych w motywach kultu wieków X—XI—XII w Polsce, tendencji nieuchwytnych w owym okresie, z powodu nikłości podstawy źródłowej. Wreszcie powinno naświetlić etap łączący początki kultu i rozkwit wiary w Niepokalane Poczęcie i Wniebowzięcie Maryi na terenie Polski średniowiecznej, gdyż obie te prawdy w tym czasie przechodziły stadium dojrzewania w świadomości Kościoła Powszechnego.

I. OMÓWIENIE ŹRÓDEŁ

Poszukiwania źródeł objęły wszystkie ważniejsze księgozbiory, dysponujące zasobami średniowiecznymi, na terenie całej Polski.[5] Na podstawie publikacji, kwerend i autopsji odnajdywano kodeksy liturgiczne z XIII wieku, zawierające teksty przeznaczone na uroczystości maryjne. Z ujęcia wszystkich zachowanych formuł maryjnych, bogato występujących np. w liturgii adwentowej lub okresu Bożego Narodzenia, a zresztą spotykanych powszechnie, trzeba było zrezygnować, by uniknąć niepodobieństwa. Niemniej jednak jeden czy drugi przykład z tego zakresu został udokumentowany i będzie niżej omówiony.

W rezultacie zebrała się pokaźna liczba 42 kodeksów, z czego na mszały i księgi pochodne (graduały, ewangeliarze, epistolarze) przypada 17, na brewiarze i księgi pochodne (antyfonarze, lekcjonarze, psałterze) wypada 21, pozostałe 4 kodeksy to: kancjonał, księga zwyczajów, kapitularz-kolektarz-rytuał i martyrologium. Kolejno scharakteryzowane zostaną wszystkie trzy wymienione grupy źródeł, w układzie o ile to możliwe chronologicznym.

ŹRÓDŁA LITURGII MSZALNEJ

1. MSZAŁ CYSTERSKI, perg. ok. 1250 r., proweniencja: Kolegiata Głogowska, lokalizacja: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr) Rkp I F 351, k. 104—258, opis: W. Schenk: Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 2 (1961) 193 n. Teksty maryjne: k. 173—173 v, 181, 182—182 v, 193—194, 197—198, 214 v-216 v, 219—220 v.

2. MSZAŁ CYSTERSKI, część letnia, perg., ok. 1250, prow.: Kamieniec Ząbkowicki, lokal.: BUWr I F 463, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 206 n. Teksty maryjne: k. 77—78, 81 v-82 v, 104 v — 105 v, 105 v — 106.

---

[5] Gdańsk: Biblioteka PAN; Gniezno: Biblioteka Kapitulna; Kórnik: Biblioteka PAN; Kraków: Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Kapitulna, Biblioteka Klarysek, Muzeum Czartoryskich; Lublin: Biblioteka KUL; Pelplin: Biblioteka Seminaryjna; Płock: Biblioteka Seminaryjna; Poznań: Archiwum Archidiecezjalne, Biblioteka Raczyńskich; Sandomierz: Biblioteka Seminaryjna; Warszawa: Biblioteka Narodowa; Włocławek: Biblioteka Seminaryjna; Wrocław: Biblioteka Kapitulna, Biblioteka Uniwersytecka.

3. MSZAŁ CYSTERSKI, perg., ok. 1300 r., prow.: Paradyż (XV w.), Przemęt (XVI—XVII w.), lokal.: Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAdPzn) Ms 67. Teksty maryjne: k. 54 a, 66 vd — 67 vc, 70 b — 71 a, 89 vd — 90 b, 90 b — 91 a, 93 vc — 94 vc, 96 b, 123 vc — d.

4. GRADUAŁ „BŁ. SALOMEI", perg., XIII[1] w., prow. i lokal.: Siostry Klaryski Kraków, bez sygnatury. Teksty maryjne: k. 165 v — 169 v, 172 v — 183 v, 183 v — 185, 236—237.

5. GRADUAŁ CYSTERSKI, perg. XIII[1] w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 415, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 195. Teksty maryjne: 130—134, 140—140 v, Wniebowzięcie i Narodzenie NMP na kartach nieliczbowanych, k. 180 v; antyfona i hymn tercji brewiarzowej: k. 190—190 v, 192 v, 194, 194 v.

6. GRADUAŁ CYSTERSKI, perg. ok. 1250 r., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 414, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 195. Teksty maryjne: k. 83—84 v, 89, 103—105, Narodzenie NMP na k. nlb, antyfony i hymn tercji brewiarzowej: k. 113 v, 119—122.

7. GRADUAŁ CYSTERSKI (defekt: brak kart po 8 V), perg., ok. 1260 r., prow.: Kamieniec Ząbkowicki, lokal.: BUWr Rkp I F 411, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 194. Teksty maryjne: k. 74 v — 76 v, 80—80 v.

8. GRADUAŁ CYSTERSKI, część zimowa, perg., XIII[2] w., lokal.: AAdPzn Ms 68. Teksty maryjne: k. 104 v — 108 v, 115 v — 117 v. 117 v — 118 v, 122 vc.

9. GRADUAŁ CYSTERSKI, część letnia, perg. XIII[2] w. (przed 1297 r.), lokal.: AAdPzn Ms 69. Teksty maryjne: k. 103—105 v. 113—115, 152—154. Antyfony i hymny tercji brewiarzowej: k. 104, 113.

10. GRADUAŁ CYSTERSKI, perg., koniec XIII w., prow.: Kamieniec Ząbkowicki, lokal.: BUWr Rkp I F 412, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) s. 194. Teksty maryjne: k. 78 n, Zwiastowanie, Wniebowzięcie, Narodzenie, wotywa sobotnia i adwentowa na kartach niefoliowanych, antyfony i hymn tercji brewiarzowej: k. 123—123 v, 125 v, 126—126 v, 127—127 v, 129—135.

11. GRADUAŁ CYSTERSKI, perg., XIII w., prow.: Jemielnica, lokal.: BUWr I F 418, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 196. Teksty maryjne: k. 113 v — 116, Zwiastowanie, Wniebowzięcie, Narodzenie NMP na kartach niefoliowanych.

12. GRADUAŁ CYSTERSKI, część II o świętych, perg., XIII w., prow.: Pelplin, lokal.: Biblioteka Seminarium Duchownego w Pelplinie (BSdPl) Ms 119 (450). Teksty maryjne: k. 12—14 v, 17 v — 19, 38 v — 41, 42.

13. GRADUAŁ FRANCISZKAŃSKI, perg., XIII w., lokal.: Biblioteka Seminarium Duchownego w Płocku (BSdPł) Ms 2 (dawniej VI. 3. 5), opis: A. Vetulani: Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej. *Roczniki Biblioteczne* 7 (1963) 313—443; Ms 93. Teksty maryjne: k. 155 v — 159, 162—163, 171—171 v, 172—173, 235—236 v.

14. EPISTOLARZ, perg., XIII w. (poprawka Vetulaniego), prow. i lokal.: Biblioteka Kapitulna w Krakowie (BKptKr) Ms 37 (20), opis: J. Polkowski: Katalog rękopisów biblioteki kapituły krakowskiej: *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce* 3 (1884) 38—39. Teksty maryjne: k. 115 v — 116, 117 v, 123 v — 124, 124 v, 132—132 v (130—130 v), 130 (131); liczby w nawiasach prostują kolejność kart zmyloną przy oprawie kodeksu.

15. EPISTOLARZ CYSTERSKI, perg., XIII w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I Q 255. Teksty maryjne: k. 67 v, 69—69 v, 75 v, 76, 76 v, 89.

16. EPISTOLARZ I EWANGELIARZ, perg., XIII w., prow. i lokal.: Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie Ms 67, opis: T. Trzciński: Katalog rękopisów biblioteki

kapitulnej w Gnieźnie aż do początku XVI w. Poznań 1910, s. 200. Teksty maryjne: k. 127, 128 v, 135 v. 136, 136 v, 138 v.

17. EWANGELIARZ CYSTERSKI, perg., XIII/XIV w. (1280—1320), prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 460, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 205 n. Teksty maryjne: k. 64 vc—d, 65 vd — 66 a, 75 b — 75 vc, 76 a — 76 vc, 82 vc—d, 82 vd — 83 a.

Prócz powyższych kodeksów rzucają światło na liturgię mszalną XIII wieku również antyfonarz: BUWr Rkp I F 405 (por. niżej pozycja 30), oraz ewangeliarz płocki z XII wieku: BSdPł Ms 1 (por. niżej poz. 47).

ŹRÓDŁA LITURGII BREWIARZOWEJ

18. BREWIARZ CYSTERSKI (defekt: oficja świętych tylko do 29 VIII), perg., XIII w., prow.: klasztor cystersek w Trzebnicy, lokal.: BUWr Rkp I F 465; opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 207. Teksty maryjne: k 107 b — 109 a, 113 a — 114 vc. 129 vc — 132 a, 133 b.

19. BREWIARZ CYSTERSKI, część zimowa bez psałterza, perg., XIII w., prow.: klasztor cystersek w Trzebnicy, lokal.: BUWr Rkp I Q 258. Teksty maryjne. k. 139—144, 157—162, 201—202.

20. BREWIARZ CYSTERSKI, perg., XIII w., lokal.: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (BRPzn) Ms 190. Teksty maryjne: 198—201 v, 206 v — 208 v, 239—242 (Wniebowzięcie pozbawione początku aż do antyfon II nokturnu), 244—244 v, 247 v — 250.

21. BREWIARZ CYSTERSKI, perg., XIII w., Prow.: Anglia (W. Schenk: Kult liturgiczny św. Stanisława Biskupa na Śląsku w świetle średniowiecznych rękopisów liturgicznych. Studium historyczno-liturgiczne. Lublin 1959, s. 77, przypis 28) lub Francja (W. Pociecha, wpis do akcesji rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej), potem Oliwa. Lokal.: Biblioteka Jagiellońska Rkp przybytki Nr 97/1951). Teksty maryjne: k. 191 b — 194 vc, 202 a — 205 vc, 229 b — 229 vc, 229 vc — 233 vd, 236 a — 237 a, 240 b — 243 b.

22. ANTYFONARZ CYSTERSKI, część letnia, perg., XIII² w., lokal.: BUWr Rkp I F 394, opis: W. Schenk: jw. 2 (1961) 204. Teksty maryjne: k. 111 v — 118, 126—129 v.

23. ANTYFONARZ CYSTERSKI, perg., 1280/1290 rok, prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 401, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 192 n. Teksty maryjne: k. 139—142 v (początek oficjum Oczyszczenia NMP uzupełniony w 1659 roku), 153—157 v, 187—192 v, 199 v — 203 v, 263—264.

24. ANTYFONARZ CYSTERSKI, część zimowa, perg., XIII² w., prow.: Henryków, lokal.: BUWr Rkp I F 403, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 193. Teksty maryjne: k. 135—140 v, 149 v — 153 v.

25. ANTYFONARZ CYSTERSKI, część zimowa, perg., XIII² w., lokal.: AAdPzn Ms 70. Teksty maryjne: k. 143—149, 166—171 v, 207 v — 208 v.

26 ANTYFONARZ CYSTERSKI, część letnia, perg., XIII² w. (przed 1297 r.), lokal.: AAdPzn Ms 71. Teksty maryjne: k. 102 v — 109, 118—124, 211 v — 213.

27. ANTYFONARZ CYSTERSKI, część letnia, perg., XIII² w. (przed 1297 r.), lokal.: AAdPzn Ms 72. Teksty maryjne: k. 217—230, 249—261, 214 v — 215 v.

28. ANTYFONARZ CYSTERSKI, perg. XIII w., prow.: Lubiąż, lokal: BUWr Rkp I F 399, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 192. Teksty maryjne: k. 101 v — 105, 110 v — 113 v, 131—134 v, 138 v nn, 189—189 v, 192.

29. ANTYFONARZ CYSTERSKI (*diurnale* bez jutrzni), perg., XIII w., prow.: Kamieniec Ząbkowicki, lokal.: BUWr Rkp I F 402, opis. W. Schenk, jw. 6 (1963) 193. Teksty maryjne: k. 138 v — 140 v, 144—146 v, 158 v — 161 v, 162 v — 164.

30. ANTYFONARZ NIECYSTERSKI, perg., XIII w., lokal.: BUWr Rkp I F 405. Opis. W. Schenk, jw. 6 (1963) 193 wskazuje jako prawdopodobne pochodzenie cysterskie — czego naszym zdaniem nie potwierdza rozbieżność oficjów maryjnych. Oktawa św. Augustyna wskazuje raczej na krąg wpływów augustiańskich lub norbertańskich — informacja doc. dr J. Zatheya. — Teksty maryjne: k. 167 v — 171, 178 v — 181 v, 210 v — 222 v, 229 — 232 v, 293—294, 297—297 v, 300.

31. LEKCJONARZ CYSTERSKI, perg., XIII[1] w., prow.: Henryków, lokal.: BUWr Rkp I F 661. Teksty maryjne: k. 155—157 v.

32. LEKCJONARZ CYSTERSKI, część zimowa, perg., połowa XIII w., prow.: Obra, lokal.: AAdPzn Ms 86. Teksty maryjne: k.180 a — 184 a, 189 b — 192 b.

33. LEKCJONARZ CYSTERSKI, część letnia, perg., 1282 r., prow.: Paradyż, lokal.: AAdPzn Ms 5. Teksty maryjne: k. 157 vc — 168 a, 172 vc — 176 vc.

34. LEKCJONARZ CYSTERSKI *de tempore*, część zimowa, perg., XIII[2] w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 663/I. Teksty maryjne: k. 146 v — 151 v.

35. LEKCJONARZ CYSTERSKI *de tempore*, część letnia, perg., XIII[2] w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I F 663/II. Teksty maryjne: k. 133 a — 136 vc.

36. LEKCJONARZ CYSTERSKI, część „o świętych", perg., XIII[2] w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr I F 663/III. Teksty maryjne: k. 64 b — 73 vc, 82 b — 85 vc.

37. PSAŁTERZ CYSTERSKI, perg., połowa XIII w., prow.: klasztor cystersek w Trzebnicy, lokal.: BUWr Rkp I F 440, opis: W. Schenk, jw. 6 (1963) 199. Tekst maryjny: k. 153 v.

38. PSAŁTERZ FRANCISZKAŃSKI, perg. 1255/68 r., prow.: klasztor klarysek we Wrocławiu, lokal: BUWr Rkp I Q 233, opis: E. Kloss: Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters. Berlin 1942, s. 210. Teksty maryjne: k. 145 v.

Poza wyliczonymi wyżej kodeksami chórowymi również inne księgi liturgiczne dostarczają informacji o modlitwie godzinowej XIII wieku, a mianowicie graduały BUWr Rkp I F 412, 414, 415 i AAdPzn Ms 69 (por. wyżej pozycje: 10, 6, 5 i 9), oraz podręczne ekscerpty formuł liturgicznych brewiarzowych i rytualnych (o których niżej poz.: 39 i 41), jak też grupa homiliarzy z XI i XII wieku (por. niżej pozycje 43—46).

ŹRÓDŁA UZUPEŁNIAJĄCE

Tu opisane zostaną kodeksy nie dające się zaszeregować do żadnej z dwu poprzednich klas ze względu na swą treść.

39. KANCJONAŁ CYSTERSKI, perg., XIII w., prow.: Pelplin, lokal.: BSdPl Ms 156 (204). Teksty maryjne: k. 4 v, 18—19 v, 101—102 v, 106 v — 107 v, 107 v — 110.

40. KSIĘGA ZWYCZAJÓW (cysterska), perg., XIII w., prow.: Ląd nad Wartą, lokal.: AAdPzn Ms 26. Teksty maryjne: k. 4 v — 5, 31.

41. KAPITULARZ, KOLEKTARZ I RYTUAŁ CYSTERSKI, perg., XIII w., prow.: Lubiąż, lokal.: BUWr Rkp I Q 178. Teksty maryjne: k. 52—53, 55—55 v, 65—66, 68—69.

42. MARTYROLOGIUM UZUARDA, perg., XIII/XIV w., prow.: opactwo cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim, lokal.: BUWr Rkp IV F 169. Teksty maryjne: k. 10, 22, 58 (wniebowzięcie ma elogium krótsze niż Uzuarda), 65.

DODATEK

W czasie zbierania źródeł do niniejszego studium udało się piszącemu te słowa dotrzeć do sześciu kodeksów liturgicznych romańskich, pochodzących z XI i XII wieku. Nie mogąc wykorzystać ich w pracy o początkach kultu Matki Boskiej w Polsce,[6] w tym czasie już złożonej i przełamanej, postanowiliśmy dołączyć je do rozważań nad liturgią maryjną wieku XIII, jako cenny materiał źródłowy i gwoli porównania. Zwłaszcza grupa 4 homiliarzy przeoczona na skutek skatalogowania w dziale homiletycznym i zaklasyfikowania do patrystyki, ogromnie poszerza naszą wiedzę o modlitwie kanonicznej w Polsce XI i XII wieku, znanej dotychczas bardzo marginesowo.

43. HOMILIARZ, część zimowa, perg., XI w., lokal.: BKptKr Ms 141 (44), opis: P o l k o w s k i, jw. Teksty maryjne: k. 170—174.

44. HOMILIARZ, część zimowa, perg., XI w., lokal.: BKptKr Ms 143 (46), opis: P o l k o w s k i, jw. Teksty maryjne: k. 46—68, 228—236.

45. HOMILIARZ, część letnia, perg., XII w., lokal.: BKptKr Ms 142 (45), opis: P o l k o w s k i, jw. Teksty maryjne: k. 70, 92.

46. HOMILIARZ, część zimowa (fragment), perg., XII w., lokal.: BKptKr Ms 146 (99), opis: P o l k o w s k i, jw. Teksty maryjne: k. 29 vc — 38 vd.

47. EWANGELIARZ, perg., ok. 1130, prow.: Francja, lokal.: BSdPł Ms 1 (dawn. Ms 140), opis: V e t u l a n i, jw. Ms 45. Teksty maryjne: k. 10 v — 11, 54, 55—56 v, 86 v — 87, 87 v — 88.

Bogaty w naszych polskich warunkach plon poszukiwań źródłowych niesie w sobie 3 mszały cysterskie, 8 graduałów cysterskich i 2 franciszkańskie, 2 epistolarze lub ewangeliarze cysterskie i 2 diecezjalne. Nadto 4 brewiarze cysterskie, 8 antyfonarzy cysterskich i 1 niecysterski, 6 lekcjonarzy cysterskich, 1 psałterz cysterski i 1 franciszkański. Wreszcie cztery dalsze kodeksy cysterskie: kancjonał, księgę zwyczajów, kapitularz — kolektarz — rytuał, oraz martyrologium. Dodatkowo wykorzystane kodeksy to 1 ewangeliarz diecezjalny z XII w. i 4 homiliarze diecezjalne z XI i XII wieku.

Wszechstronnie udokumentowana jest więc liturgia cysterska XIII wieku, z terenu Śląska (Henryków, Jemielnica, Kamieniec Ząbkowicki, Lubiąż, Trzebnica), Wielkopolski (Ląd, Obra, Paradyż, Przemęt), Pomorza (Oliwa, Pelplin). Fakt ten odzwierciedla rolę, jaką odgrywali cystersi w życiu kościelnym na ziemiach Polski Zachodniej w XIII wieku.

Inne liturgie dotrwały do naszych czasów tylko we fragmentach. Franciszkańska w 2 graduałach (Kraków, Płock) i 1 psałterzu (Wrocław), diecezjalna w dwu epistolarzach względnie ewangeliarzach (Kraków, Gniezno), nie licząc starszych od XIII wieku: 1 ewangeliarza z XIII w. (Płock) i 4 homiliarzy z XI i XII w. (Kraków). Liturgia być może augu-

[6] Por. przypis 3 jw.

stiańska lub norbertańska, w każdym razie nie cysterska, liczbowo najskromniejsza, bo ocalała w 1 tylko antyfonarzu z XIII wieku, co do wartości źródła przewyższa diecezjalne kodeksy, dając poważny wgląd nie tylko w godziny kanoniczne, ale i w modlitwy mszalne.

II. MARYJNE MSZE ŚWIĄTECZNE i WOTYWNE

Skład świąt maryjnych w wieku XIII nie różnił się zasadniczo od wieków poprzednich. Kalendarze notują Oczyszczenie, Zwiastowanie, Wniebowzięcie z wigilią i oktawą, Narodzenie [7] (niekiedy także z oktawą). Cysterskie martyrologium te same święta notuje, elogium Uzuarda podające w wątpliwość cielesne Wniebowzięcie Maryi, zamienia krótkim twierdzeniem „Wniebowzięcie Najświętszej Bogarodzicy Maryi". [8] — Te więc cztery święta stanowić będą zasadniczy schemat badań nad przedmiotem kultu liturgicznego NMP.

W badaniach szczególniejszą uwagę zwrócimy na teksty oryginalne, czyli nieznane z liturgii poprzednich wieków w Polsce i obce dzisiejszej liturgii rzymskiej. Na odmiany tekstu nie pociągające za sobą zmiany znaczenia, wskazywać nie będziemy. [9] Analogiczną metodą postępować będziemy także w badaniach nad liturgią godzin kanonicznych, spodziewając się uzyskać przejrzystość obrazu.

OCZYSZCZENIE NMP

W XIII-wiecznym cysterskim obrzędzie poświęcenia świec występuje nieznana modlitwa maryjna i dwie maryjne antyfony.

Modlitwa w oparciu o fakt ofiarowania Pana Jezusa czci świętość, wieczyste dziewictwo i macierzyństwo, a także wstawiennictwo Maryi, wyliczając jego upragnione owoce:

> Deus inestimabilis potencie cuius unigenitus cum nostra humanitate hodierna die in templo est a matre uirgine presentatus: benedicere digneris hos cereos in honore tui nominis consecratos! et concede per intercessionem beate semper uirginis MARIE. ut quicumque hec luminaria pro honore filij tui domini nostri. manibus gestauerint, temporali pociantur sospitate: atque ubicumque istorum flamma fuerit accensa. immundorum repellat spirituum falsitatem: sicque mereantur perfrui temporali leticia: quatinus obuiam sponso pergentes. lampadarum lumine splendentes. ad nupcias ualeant intrare gaudentes. [10]

---

[7] Źródła: Nr 38, 40, 42.

[8] Źródło Nr 42, por. PL 124, 365—366; tu także Oczyszczenie NMP nosi nazwę dawną „Ypapanti domini".

[9] Na przykład zmiana szyku wyrazów, dodanie imienia Maryja w miejscu jednoznacznie Matki Bożej dotyczącym, obecność lub brak wyrazu „quaesumus" w kolekcie itp.

[10] Źródło Nr 41.

Pierwsza z antyfon maryjnych śpiewana była przy wyjściu procesji z kościoła. Jej przedmiotem jest świętość, Boże macierzyństwo, dziewictwo i fizyczny, pośredni udział w odkupieniu:

> Aue gracia plena dei genitrix uirgo ex te enim ortus est sol iusticie illuminans que in tenebris sunt letare tu senior iuste suscipiens in ulnas liberatorem animarum nostrarum donantem nobis et resurrectionem. [11]

Druga antyfona maryjna, śpiewana przy wejściu do kościoła powracającej procesji, uboższa jest w motywy czci maryjnej. Oddając kult faktowi ofiarowania Dziecięcia Jezus w świątyni wspomina świętość i dziewictwo Maryi-Matki:

> Hodie beata uirgo maria puerum ihesum presentauit in templo et symeon repletus spiritu sancto accepit eum in ulnas suas et benedixit deum et dixit nunc dimittis domine seruum tuum in pace. [12]

Znane z liturgii rzymskiej modlitwy, występujące w Graduale bł. Salomei zawierają kult pośrednictwa, świętości i dziewictwa, oraz faktu ofiarowania w powiązaniu z macierzyństwem. [13] Pierwsza spośród znanych do dziś antyfon, występująca wówczas w liturgii cysterskiej, czci dziewicze macierzyństwo Maryi względem Chrystusa-Króla, [14] druga — w graduale klarysek krakowskich — macierzyństwo Maryi na tle faktu oczyszczenia. [15]

Msza w przeważającej części swych modlitw była tożsama z dzisiejszą nosząc charakter święta Pańskiego, a Maryję wspominając zawiązkowo w ewangelii jako Rodzicielkę Dziecięcia Jezus i w modlitwie pokomunijnej jako zawsze dziewicę i pośredniczkę.

Oryginalny był pierwszy werset alleluiatyczny, w liturgii cysterskiej wyznaczony na pierwszą mszę św., wynoszący dziewictwo Maryi po porodzeniu, macierzyństwo Boże i wstawiennictwo:

> Alleluia Post partum uirgo inuiolata permansisti dei genitrix intercede pro nobis. Allevia. [16]

Oryginalny również był cysterski traktus z modlitwy *Gaude* chwalący samotne zwycięstwo Maryi nad herezjami, przez danie wiary słowom archanielskim, mocą dziewiczego macierzyństwa Bożego, przy zachowaniu dziewictwa nawet po porodzeniu. Zakończenie jest wyrazem wiary w pośrednictwo Bogarodzicy:

---

[11] Źródła: Nr 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 39, 40.
[12] Źródła: Nr 5, 6, 7, 8, 10, 12, 39, 40.
[13] Źródło Nr 4 i 13, modlitwy: „Domine sancte pater" i „Domine ihesu christe qui hodierna die".
[14] Źródła: Nr 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 39 — antyfona: „Adorna thalamum".
[15] Źródło Nr 4 i 13 — antyfona „Optulerunt pro eo Domine".
[16] Źródła Nr 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12.

Gaude MARIA uirgo cunctas hereses sola interemisti. Que gabrielis archangeli dictis credidisti. Dum uirgo deum et hominem genuisti et post partum uirgo inuiolata permansisti. Dei genitrix intercede pro nobis. [17]

ZWIASTOWANIE NMP

Fragmenty liturgii diecezjalnej i liturgii franciszkańskiej wykazują zbieżność z dzisiejszym Mszałem Rzymskim. Zawiera się w nich kult Bogarodzicy-Dziewicy, jej wzniosłości. [18]

Liturgia cysterska ma własny formularz, [19] z którego przytoczymy i zanalizujemy teksty maryjne oryginalne. Najpierw kolektę o świętości, dziewictwie i macierzyństwie względem Słowa Bożego:

DEVS Qui hodierna die uerbum tuum beate MARIE iurginis aluo coadunare uoluisti. fac nos ita peragere ut tibi placere mereamur. [20]

Pierwszy werset alleluiatyczny, znany z formularza na Oczyszczenie NMP czcił Dziewicę-Bogarodzicę błagając o wstawiennictwo. [21] Drugi natomiast wiązał dziewicze macierzyństwo Maryi z owocem Wcielenia — pojednaniem:

Virga iesse floruit uirgo deum et hominem genuit pacem deus reddidit in se reconcilians ima summis. [22]

Traktus (Luc I, 28, 42, 35) na kanwie faktu zwiastowania, słowami anioła wielbił świętość i macierzyństwo Boże Maryi, dziewicze — mocą Ducha Świętego. [23]

Reszta tekstów formularza mszalnego, jako wspólna z liturgią dzisiejszą, ten sam niesie kult świętej Bogarodzicy-Dziewicy.

WNIEBOWZIĘCIE NMP

Podobnie jak w święto Zwiastowania, tak i w wigilię Wniebowzięcia, fragmenty liturgiczne franciszkański i krakowski diecezjalny są zbieżne z obecnym Mszałem Rzymskim, czcząc świętość dziewiczej Matki Boga i Zbawiciela. [24] Liturgia cysterska natomiast postępuje samodzielnie, choć posiada też formuły wspólne. [25]

---

[17] Źródła: Nr 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 30.
[18] Źródła: Nr 4, 13, 14, 16.
[19] Introit: Rorate..., Ps. Et iusticia oriatur..., kolekta: Deus qui hodierna die..., Epistoła: Haec dicit dominus deus (Is XI, 1—5), Graduał: Tollite portas..., Alleluia: Post partum uirgo..., Virga iesse floruit..., Traktus: Ave Maria..., Ewangelia: Missus est... (Luc I, 26—38), Ofertorium: Ave Maria..., Sekreta: In mentibus..., Komunia: Ecce virgo concipiet..., Postkomunia: Gratiam tuam domine...
[20] Źródła: Nr 1 i 3.
[21] Źródła: Nr 5, 6, 7, 8, 10, 11.
[22] Źródła: Nr 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12.
[23] Tamże.
[24] Źródła: Nr 4, 13, 14.
[25] Introit: Salve sancta parens..., Kolekta: Deus qui uirginalem..., Epistoła: Ab initio... (Eccli XXIV, 14—16), Graduał: Benedicta et uenerabilis..., Alleluia:

Własna była sekreta wiążąca „przeniesienie ze świata" Matki Bożej z tym ufniejszym jej wstawiennictwem:

> Magna est domine apud clementiam tuam genitricis oratio. quam idcirco de presenti seculo transtulisti. ut pro peccatis nostris apud te fiducialiter intercedat. [26]

Wersety alleluiatyczne, te same co w Zwiastowanie choć raz tylko występujące [27] czciły dziewicze macierzyństwo jako źródło pojednania i rację wstawiennictwa.

Postkomunia, tożsama ze znaną z *Missale plenarium* katedry gnieźnieńskiej [28] zasadniczo tożsama z obecną, nosi koloryt dostosowany lepiej do dnia dzięki wspomnieniu o „czci spoczynku świętej Bogarodzicy", jako o racji jej wstawiennictwa.

Liturgię Wniebowzięcia uświetniali cystersi specjalną procesją z trzema stacjami (pierwsza przy wyjściu, trzecia przy powrocie do kościoła), w czasie których śpiewano trzy responsoria.

Pierwsze czciło dziewicę Maryję jako wstępującą do nieba i królującą z Chrystusem, jako Królowę świata wyrwaną spośród nieprawości:

> Hodie maria uirgo celos ascendit. Gaudete quia cum christo regnat in eternum. V. Regina mundi hodie de seculo nequam eripitur.

Drugie responsorium łączy motywy: świętości, dziewictwa, macierzyństwa Bożego i wstawiennictwa z prostym wspomnieniem wniebowzięcia, nie wymieniającym duszy ani ciała:

> Felix namque es sacra uirgo maria et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol iusticie cristus deus noster. V. Ora pro populo interueni pro clero intercede pro deuoto femineo sexu. sentiant omnes tuum leuamen qui cumque celebrant tuam assumptionem.

Responsorium ostatnie głosi w szczególny sposób wniebowzięcie: przygotowanie miejsca nieśmiertelności w niebie, nieporównywalność święta wniebowzięcia z uroczystościami świętych, wreszcie tryumfalne wejście do przybytków eterycznych. Ubocznie łączą się jako racja kultu: świętość, macierzyństwo i pośrednictwo Maryi.

> Ascendit christus super celos et preparauit sue castissime matri immortalitatis locum et hec est illa preclara festiuitas omnium sanctorum festiuitatibus incomparabilis inqua gloriosa et felix mirantibus celestis curie

---

Virga iesse..., Post partum..., Ewangelia: Loquente ihesu... (Luc XI, 27—28), Ofertorium: Beata es..., Sekreta: Magna est domine..., Komunia: Beata uiscera..., Postkomunia: Concede... presidium.

[26] Źródła: Nr 1 i 3.

[27] Dla wersetu pierwszego — źródła: Nr 6 i 12; dla wersetu drugiego — źródła: Nr 1, 2, 3, 5, 9, 10, 11, 12.

[28] Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 222.

ordinibus ad ethereum peruenit thalamum quo pia sui memorum immemor nequaquam existat. [29]

Formularz mszalny Wniebowzięcia w XIII wieku był w dużej mierze identyczny, nawet w liturgii cysterskiej, nie mówiąc już o fragmentach diecezjalnych i franciszkańskich, z formularzem Mszału Rzymskiego sprzed definicji dogmatu. Teksty cysterskie własne nie wnoszą nowych racji kultu.

Wersety alleuiatyczne na pierwszą mszę i na sumę czciły wniebowzięcie raz od strony radości niebiańskiej, drugi raz jako powód do radości na ziemi z wstąpienia Dziewicy na niebiosa i wiecznego panowania z Chrystusem, ani razu jednak nie dotykają sprawy cielesności wniebowzięcia:

Assumpta est Maria in celum gaudent angeli et collaudantes benedicunt dominum. Alleluia. Hodie MARIA uirgo celos ascendit gaudete quia cum christo regnat in eternum. [30]

Ofertorium czciło świętość, dziewictwo i macierzyństwo Boże Maryi:

Felix namque es sacra uirgo maria et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol iusticie christus deus noster. [31]

Te same motywy kultu cechowały antyfonę komunijną:

Beata uiscera MARIE uirginis que portauerunt eterni patris filium. [32]

Postkomunia różniła się od formularza sprzed definicji dogmatu brakiem wzmianki o wniebowzięciu, wymieniając ogólnie „święto Bogarodzicy" i prosząc o uwolnienie od grożącego zła, za jej wstawiennictwem. [33]

Mało więc oryginalności widać w XIII-wiecznej mszy o wniebowzięciu, gdyż i te kilka tekstów, które zostały przytoczone znane są skądinąd: z responsoriów procesji cysterskiej, z ofertorium liturgii rzymskiej, czy też — komunia — z mszy wspólnych o Matce Bożej w Mszale Rzymskim do dziś zawartych.

Znane z wieków poprzednich kolekty: *Veneranda*, występująca w sakramentarzu tynieckim i *Concede*, w mszale plenarnym gnieźnieńskim, [34] dopisały ręce późniejsze (XIV i XV wiek) w jednym tylko mszale cysterskim na marginesie. [35]

Oktawa nie wnosiła nowych formuł.

[29] Wszystkie trzy responsoria pochodzą z jednego źródła Nr 39.
[30] Źródła: Nr 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12.
[31] Tamże.
[32] Tamże.
[33] Źródła: Nr 1, 2, 3.
[34] Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 223.
[35] Źródło Nr 1.

NARODZENIE NMP

Jeden tylko kodeks [36] daje wskazówki o mszy wigilijnej, odsyłając do formularza wotywnego, który rozpatrzony zostanie niżej. Tu także jest ślad oktawy, nie wnoszącej jednak żadnych nowych tekstów.

Formularz mszy świątecznej tożsamy z obecnym Mszałem Rzymskim zachował się we fragmentach liturgii franciszkańskiej i diecezjalnej krakowskiej. [37] Występują w nim motywy następujące: świętość, dziewictwo, macierzyństwo względem Boga i Zbawcy, fakt narodzenia się Maryi. Jedyny wariant, werset w miejsce psalmu w introicie, mieści się w tych samych ramach, czcząc dziewicze macierzyństwo Boże:

> Virgo dei genitrix quem totus non capit orbis in tua se clausit uiscera factus homo. [38]

Cysterska msza, [39] jak zwykle, częściowo zbieżna jest, częściowo natomiast postępuje samodzielnie. Samodzielny jest znów werset alleluiatyczny sławiący zdarzenie leżące u podstaw święta, a także świętość i dziewictwo Maryi oraz jej pochodzenie królewskie:

> Natiuitas gloriose uirginis MARIE ex semine abrahe orta de tribu iuda clara ex stirpe dauid. [40]

Ofertorium o świętości, dziewictwie i macierzyństwie Bożym, tylko pozornie jest oryginalne, w rzeczy samej utożsamia się z alleluiatycznym wersetem Mszału Rzymskiego, drugim responsorium procesyjnym i antyfoną ofertoryjną Wniebowzięcia. [41]

MSZE WOTYWNE

Adwentowa już wówczas wyglądała tak jak obecnie w Mszale Rzymskim i te same racje kultu wysuwała: świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, pośrednictwo, oraz zwiastowanie anielskie. Inna w cysterskiej liturgii epistoła i werset alleluiatyczny, znane są nam już ze Zwiastowania. Werset dorzuca do formularza nowy motyw kultu maryjnego: ukazuje rolę dziewiczego macierzyństwa w dziele Odkupienia. [42]

Msza sobotnia również miała zasadniczo postać z obecnego Mszału Rzymskiego, [43] ku czci świętości, macierzyństwa, dziewictwa, wstawien-

[36] Tamże.
[37] Źródła: Nr 7, 13 i 14.
[38] Źródło Nr 4 i 13.
[39] Introit: Gaudeamus..., Kolekta: Famulis tuis..., Epistoła: Ego quasi uitis... (Eccli XXIV, 23—31), Graduał: Propter ueritatem..., Alleluia: Natiuitas gloriose..., Ewangelia: Liber generationis... (Mt I, 1—16), Ofertorium: Felix namque..., Sekreta: Unigeniti tui..., Komunia: Beata uiscera..., Postkomunia: Sumpsimus...
[40] Źródła: Nr 1, 2, 3, 6, 9, 10, 11, 12.
[41] Źródła: Nr 1, 2, 3, 5, 6, 9, 10, 11, 12.
[42] Źródła: Nr 1, 2, 5, 6, 10.
[43] „Commune festorum BMV".

nictwa, roli w zwiastowaniu i znaczenia w odkupieniu. Uzupełnieniem służy epistolarz krakowski, podający większy wybór czytań mszalnych, [44] oraz jeden mszał cysterski z traktusem znanym z cysterskiej liturgii Zwiastowania: o świętości, macierzyństwie Bożym, za sprawą Ducha Świętego dziewiczym. [45] Mszały cysterskie mają także odmienne ofertorium ku czci świętej dziewicy Bogarodzicy, niezupełnie oryginalne, bo znane w Mszale Rzymskim z formularza okresu paschalnego:

> Beata es uirgo maria que dominum portasti creatorem mundi genuisti qui te fecit et in eternum permanes uirgo. [46]

INNE TEKSTY MARYJNE

Krótko wystarczy wspomnieć, że w XIII wieku znana była w Polsce dzisiejsza prefacja maryjna, ze wstawkami nazw świąt, czcząca świętość, dziewictwo i macierzyństwo dające światu Zbawiciela. [47] Na podstawie innego mszału cysterskiego można stwierdzić ten sam kult w dodatku do *Communicantes* na Boże Narodzenie. [48] Wreszcie inny jeszcze kodeks cysterski przekazuje dwa wezwania litanii do Wszystkich Świętych, ku czci jej świętości i godności Bożej Rodzicielki, a psałterz franciszkański dodaje wezwanie trzecie o dziewictwie Maryi. [49]

Bacznicjszą uwagę zwrócimy na oryginalny zestaw uroczystych śpiewów maryjnych graduału cysterskiego z opactwa w Kamieńcu Ząbkowickim, obejmujący: gloria maryjne, alleluia maryjne, dwie maryjne sekwencje, maryjne ofertorium, *Sanctus, Agnus Dei* i komunię.

Gloria maryjne sławiło dziewictwo, macierzyństwo, świętość i ukoronowanie Maryi w niebie.

> Gloria... Domine fili unigenite ihesu christe spiritus et alme orphanorum paraclite. Domine deus agnus dei filius patris primogenitus marie uirginis matris qui tollis peccata mundi miserere nobis. Qui tollis peccata mundi suscipe deprecationem nostram Ad marie gloriam. Qui sedes ad dexteram patris miserere nobis Quoniam tu solus sanctus Mariam sanctificans Tu solus dominus Mariam gubernans Tu solus altissimus Mariam coronans ihesu christe cum sancto spiritu in gloria dei patris amen. [50]

Werset alleluiatyczny, w pierwszej swej, rymowanej części, czcił Maryję jako pośredniczkę, Matkę (duchową) pokornych, mającą udział czynny w dziele odkupienia:

---

[44] Źródło Nr 14: Prov XXXI, 25—29; Eccli XXIV, 11—16; Sap VII, 30 nn (?); Eccli XXVI, 23—31.
[45] Źródło Nr 1.
[46] Źródła: Nr 1, 2, 8, 9, 10.
[47] Źródło Nr 3.
[48] Źródło Nr 1.
[49] Źródła: Nr 8 i 38.
[50] Źródło Nr 10, k. 129—129 v; także źródło Nr 4, k. 236—236 v i źródło Nr 13, k. 230 v-232 z zaklejonymi później interpolacjami maryjnymi.

Alleluia consolatrix pauperum maria tuis precibus auge uirtutum numerum in caritate christi quos tu de mortis manibus per filium humilium mater eripuisti. Alleluia.[51]

Druga część wersetu, znana w dłuższej wersji z cysterskiego ofertorium na Wniebowzięcie, czciła świętość, dziewictwo i macierzyństwo Maryi:

Felix es sacra uirgo maria et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol iustitie.

Pierwsza sekwencja wspaniale wyrażała prawdę o wszechpośrednictwie i roli w odkupieniu świętej dziewicy-Matki, Królowej nieba:

Ave preclara maris stella in lucem gentium maria diuinitus orta. Euge dei porta que non aperta ueritatis lumen ipsum solem iustitie indutum carne ducis in orbem. Virgo decus mundi regina celi preelecta ut sol pulchra lunaris ut fulgur agnosce omnes te diligentes. Te plenam fide uirgam alme stirpis yesse nascituram prioris desideraverunt patres et prophete. Te lignum uite sancto rorante pneumate parituram diuini floris amigdalum signauit gabriel. Tu agnum regem terre dominatorem moabitici de petra deserti ad montem filie syon transtulisti. Tuque furentem leuyathan serpentem tortuosumque et uectem collidens dampnoso crimine mundum exemisti. Hinc gentium nos reliquie tue sub cultu memorie mirum in modum quem es enixa propitiationis agnum regnantem celo eternaliter reuocamus ad aram mactandum mysterialiter. Hinc manna uerum ysrahelitis ueris ueri abrahe filiis ammirantibus quondam moysi typus figurabat iam nunc abducto uelo datur perspici ora uirgo nos illo pane celi dignos effici. Fac fontem dulcem quem in deserto petra premonstrauit degustare cum sincera fide renes constringi lotos in mari anguem eneum in cruce speculari. Fac igni sancto patrisque uerbo quod rubus ut flamma tu portasti uirgo mater sancta pecuali pelle distinctos pede mundis labiis cordeque propinquare. Audi nos nam te filius nichil negans honorat. Salua nos ihesu pro quibus uirgo mater te orat. Da fontem boni uisere da puros mentis oculos in te defigere. Quo hausto sapientie saporem uite ualeat mens intelligere Christianismi fidem operibus redimere beatoque fine ex huius incolatu seculi auctor ad te transire.[52]

Druga sekwencja, rymowana i bardzo rytmiczna, przepięknie czciła świętość Maryi, jej pośrednictwo, rolę dziewiczego macierzyństwa w odkupieniu:

Salue mater saluatoris uas electum uas honoris uas celestis gratie. Ab eterno uas prouisum uas insigne uas excisum manu sapientie. Salue uerbi sacra parens flos de spina spina carens flos spineti gloria. Nos spinetum nos peccati spina sumus cruentati sed tu spine nescia. Porta clausa fons ortorum

[51] Źródło Nr 10, k. 131 oraz Nr 13, k. 235 n.
[52] Źródło Nr 10, k. 131—132; Chevalier U.: Repertorium hymnologicum. T. 1—6. Bruxella 1892—1920, poz. 2045. Cytuję: „Chevalier".

cella custos ungentorum cella pigmentaria. Cynamomum balsamum myrram thus et calamum superans fraglantia. Salve decus uirginum mediatrix hominum salutis puerpera. Myrtus temperantie rosa patientie nardus odorifera. Tu conuallis humilis terra non arabilis que fructum parturit. Flos campi conuallium singulare lylium christus ex te prodiit. Tu celestis paradysus lybanusque non incisus uaporans dulcedinem. Tu candoris et decoris tu dulcoris et odoris habes plenitudinem. Tu thronus es salomonis cui nullus par in thronis arte uel materia. Ebur candens castitatis aurum fuluum caritatis presignans mysteria. Palmam prefers singularem nec in terris habes parem nec in celi curia. Laus humani generis uirtutum pre ceteris tenens priuilegia. Sol luna lucidior et luna syderibus Hic maria dignior creaturis omnibus. Lux eclypsim nesciens uirginis est castitas Ardor indeficiens immortalis caritas. Salue mater pietatis et totius trinitatis nobile triclinium. Verbi tamen incarnati speciale maiestati preparans hospitium. O maria stella maris dignitate singularis super omnes ordinaris ordines celestium. In supremo sita poli nos commenda tue proli ne terrores siue doli nos supplantent hostium. In procinctu constituti te tuente simus tuti peruicacis et uersuti tue cedat uis uirtuti dolus prouidentie. Ihesu uerbum summi patris serua seruos tue matris solue reos salua gratis et nos tue claritatis configura gloria. [53]

Ofertorium poświęcone było wstawiennictwu świętej dziewicy-matki przed obliczem Bożym stojącej.

Recordare uirgo mater dum steteris in conspectu dei ut loquaris pro nobis bona et ut auertas indignationem suam a nobis. Ab hac familia tu propitia Mater eximia pelle uitia Per remedia reis in uia Dans in premia uite gaudia Pro quibus dultia tu preconia Laudes cum gloria suscipe pia uirgo maria. amen. [54]

Sanctus maryjne miało układ następujący: najpierw śpiewano całe *Sanctus* mszalne. Następnie śpiewano trzykroć *Sanctus*, za każdym razem dodając trop o relacji dziewiczego macierzyństwa Bożego (świętej) Maryi do pierwszej, drugiej i trzeciej Osoby Bożej. Wreszcie kończono odśpiewaniem reszty *Sanctus* mszalnego.

Sanctus V. Genitor summi filii, quem concepit sancta uirgo maria.
Sanctus V. Summi patris unigenitus quem produxit mundo uirgo maria.
Sanctus V. Spiritus sanctus sub cuius umbra christum genuisti excellentissima uirgo maria.
V. Dominus Deus sabaoth... excelsis. [55]

Maryjne *Agnus Dei* śpiewano podobnie. Tropy, z których jeden wspomina Bogarodzicę-Dziewicę, obramowane są wstępnym i końcowym śpiewem mszalnego *Agnus Dei*.

---

[53] Źródło Nr 10 k. 132—133 v; Chevalier 18051.
[54] Źródło Nr 10 k. 133 v; Chevalier 17047 i 51.
[55] Źródło Nr 10 k. 134.

V. Rex eterne glorie qui das locum uenie miserere miserere miserere nobis.
V. Qui natus es de uirgine sub humana specie miserere miserere miserere nobis
V. Pater potentissime pacem nobis tribue dona nobis dona nobis dona nobis pacem.
Agnus Dei. Cuius in egypto sanat cruor ysrahelitas.
V. Cui proprie carnis dape corda fidelitas.
V. Integer indemnis uiuens cibus atque perhennis.[56]

Antyfona komunijna, rymowana jednym rymem, złożona z 6 ośmiozgłoskowców, czciła Maryję jako królowę nieba, dziewiczą matkę aniołów, dziewicę nad dziewicami, pośredniczkę u Syna:

Ave regina celorum mater uirgo angelorum o maria flos uriginum uelut rosa uel lylium funde preces ad filium pro salute fidelium.[57]

Uboższy od cysterskiego z Kamieńca, ale niemniej ciekawy był zespół śpiewów maryjnych graduału franciszkanów z płockiej biblioteki seminaryjnej,[57a] zamieszczony po kolofonie. Kolofon określa graduał jako franciszkański według nowej korekty, natomiast Alleluia i inne śpiewy (zachował się z nich tylko fragment sekwencji) zapowiada jako obce porządkowi nowej korektury.

Pierwszy i drugi werset alleluiatyczny utożsamiają się ze znanymi z Kamieńca. Trzeci natomiast czcił Maryję wspomnieniem figur Starego Testamentu i prośbę o wstawiennictwo.

Zachowany fragment sekwencji, trudny do uzupełnienia, czci w naiwnej może formie poetyckiej, przede wszystkim macierzyństwo Boże, dziewictwo, zwiastowanie, pokłon magów, godność królewską, czynną rolę w odkupieniu świata, pośrednictwo.

Uerbum bonum et suaue personemus illud aue per quod christi fit conclaue uirgo mater filia.
Per quod aue salutata mox concepit fecundata uirgo dauid stirpe nata inter spinas lilium.
Aue ueri salomonis mater, uellus gedeonis cuius magi tribus donis laudant puerperium.
Aue solem genuisti aue prolem protulisti mundo lapso contulisti uitam et imperium.
Aue sponsa uerbi summi. maris portus signum dumi aromatum uirga fumi angelorum domina.
Supplicamus nos emenda emendatos nos commenda tuo nato ad haben...

Jeśli na podstawie materiału źródłowego, którym dysponujemy, wolno wysnuwać ogólniejsze wnioski, to pierwszym, najbardziej się narzuca-

[56] Tamże k. 134 v — 135.
[57] Tamże k. 133 v; Chevalier 2072?
[57a] Źródło Nr 13 k. 235—236.

jącym jest brak łączności między XIII-wieczną mszalną liturgią maryjną, a takąż liturgią wieków poprzednich. Zamiast ewolucji widoczna jest raczej rewolucja: dawne formy ustąpiły nowym: cysterskiej i franciszkańskiej. Ta ostatnia znana jest raczej ze śladów tylko, ale wiadomo, że ostatecznie ona, nie zaś cysterska liturgia, odzierżyła pole.

Racją kultu maryjnego w tym okresie było w liturgii mszalnej najczęściej macierzyństwo, następnie dziewictwo, świętość i wstawiennictwo (pośrednictwo). W dalszej kolejności występował udział Maryi czynny w odkupieniu, rola odegrana w zdarzeniach historii zbawienia świata, wniebowzięcie (ale bez wyraźnego podkreślenia losu ciała Maryi) i godność królewska. Macierzyństwo duchowe dwa razy tylko wyraźnie występuje jako motyw kultu, lecz nie macierzyństwo względem wszystkich ludzi, ale wobec pokornych i wobec aniołów.

Porównując XIII-wieczną hierarchię motywów kultu z analogiczną hierarchią dla wieków poprzednich w ramach liturgii mszalnej [58] stwierdzamy zasadniczą zgodność czterech pierwszych motywów, ze zmianą wszakże kolejności. Macierzyństwo Boże zajęło miejsce świętości, czyli pierwsze. Wśród dalszych motywów nastąpiło przesunięcie udziału czynnego Maryi w Odkupieniu z 7 pozycji na piątą. Oba te przesunięcia zdają się świadczyć o tendencji rozwojowej prawd fizycznego i pośredniego współdziałania Maryi w odkupieniu przez Macierzyństwo Boże.

III. OFICJUM OCZYSZCZENIA NMP

I na polu liturgii brewiarzowej najobficiej udokumentowana jest w XIII wieku liturgia cysterska, reprezentowana przez 23 kodeksy, podczas gdy tylko dwa kodeksy reprezentują inne ryty: bliżej nieokreślonego pochodzenia i franciszkański. Ten ostatni zresztą przedstawiony przez psałterz dostarcza tylko jednego tekstu maryjnego: ciekawego wariantu pozdrowienia anielskiego w pacierzu, o czym mowa będzie niżej. [59]

Pełny obraz liturgii maryjnej cysterskiej ma więc tylko jeden odpowiednik niecysterski, niepełny, gdyż oparty na jednym antyfonarzu. [60] Toteż najpierw omówić wypadnie kult cysterski, następnie niecysterski.

W przytoczeniach kierować się będziemy oryginalnością maryjnych formuł, pomijając znane do dziś z Brewiarza Rzymskiego. W przypisach zaznaczymy, które z nich występują we współczesnym Brewiarzu Cysterskim. [61] Pominiemy także teksty przystosowane z Pisma św., zwłasz-

[58] Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 249.
[59] Por. niżej: ekskurs po oficjum Narodzenia NMP.
[60] Źródło Nr 30.
[61] Breviarium Cisterciense. Reformatum iuxta decretum SRC diei 3 Julii 1869. Confirmatum a PIO IX PONTIFICE MAXIMO. Auctoritate Rev. mi D. Matthaei Quatember Abbatis Generalis Sacri Ordinis Cisterciensis editum. T. 1—4. Westmalle 1951. Cytuję: „BC".

cza Starego Testamentu, gdyż znaczenie ich staje się jasne dopiero po uwzględnieniu właściwych tekstów danego oficjum. Ze względu na specyficzną metodę, jaką należy zastosować przy opracowaniu lekcji brewiarzowych, zostaną one omówione w odrębnym rozdziale, zebrane ze wszystkich świąt maryjnych.

Oficjum cysterskie ma układ monastyczny: cztery psalmy i responsorium w nieszporach, po sześć psalmów w I i II nokturnie, kantyki zamiast psalmów III nokturnu, dwanaście lekcji i tyleż responsoriów w jutrzni, na jej zakończenie ewangelię i oracją dnia. W laudesach była jedna tylko antyfona psalmowa, ale za to dochodziło responsorium po kapitulum. Odmienne były kapitula i oracje dla seksty i nony, wspólne natomiast były we wszystkich uroczystościach maryjnych hymny nieszporne, komplety i tercji. [62]

Antyfony nieszporne, znane z Brewiarza Rzymskiego, czciły dziewiczość Matki Odkupiciela. Responsorium miało za przedmiot cud dziewiczego macierzyństwa.

> Uidete miraculum matris domini concepit uirgo uirilis ignara consortii stat onerata nobili onere MARIA et matrem se leta cognoscit. Que se nescit uxorem. V. Virgo concepit et uirgo peperit et post partum uirgo permansit. [63]

Hymn oddawał cześć Maryi za świętość, dziewictwo, macierzyństwo względem Boga i Odkupiciela, wreszcie pośrednictwo:

> Mysterium ecclesie ymnum christo referimus quem genuit puerpera uerbum patris in filium.

[62] Oficjum Oczyszczenia NMP ma skład następujący: NIESZPORY. Ant.: O ammirabile... Quando natus... Rubum... Germinauit..., Kap.: Ecce ego... (Mal III, 1), Resp.: Uidete miraculum... Virgo concepit...; Hymn: Mysterium ecclesie...; Wers.: Speciosa..., Ant. M.: Saluc regina..., Oracja: Erudi... KOMPLETA. Hymn: Aue maris stella... JUTRZNIA. Inw.: Ecce uenit..., I NOKTURN. Ant.: Benedicta tu... Sicut mirra... In prole... Sancta dei... Induere uestimentis... Speciosa facta.. „Wers.: Ave maria..., Resp. 1: Adorna... Induere..., Resp. 2: Senex puerum..., Resp. 3: Postquam impleti..., Resp. 4: Obtulerunt... II NOKTURN. Ant.: Virgo concepit... Sicut letantium... Post partum... Gaude Maria... Dignare me... Beata mater... Wers.: Benedicta tu..., Resp. 1: Suscipiens ihesum... Symeon in manibus..., Resp. 2: Responsum... Lumen ad..., Resp. 3: Simeon iustus..., Resp. 4: Beata es... Ave Maria... III NOKTURN. Ant.: Hodie Maria..., Wers.: Post partum..., Resp. 1: Videte miraculum..., Resp. 2: Hodie Maria... Magnum hereditatis..., Resp. 3: Cum inducerent... Quia uiderunt..., Resp. 4: Gaude Maria... Gabrielem..., Ewang.: Postquam impleti... (Luc II, 22—32), Oracja: Omnipotens sempiterne... LAUDES. Ant.: Symeon iustus..., Kap.: Ecce ego..., Resp.: Aue Maria... Speciosa facta..., Ant. B.: Cum inducerent..., Oracja: Omnipotens sempiterne... PRYMA. Ant.: Senex puerum... TERCJA: Ant.: Responsum accepit..., Kap.: Ecce ego..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Ave Maria..., Oracja: Omnipotens sempiterne... SEKSTA. Ant.: Accipiens Symeon..., Kap. Ecce iam uenit... (Gal IV, 4—5), Wers.: Benedicta tu..., Oracja: Perfice in nobis..., NONA. Ant.: Obtulerunt..., Kap.: Surge... (Is LX, 1), Wers.: Post partum.., Oracja: Deus qui salutis... NIESZPORY. Ant.: Benedicta tu... Sicut mirra... In prole mater... Sancta dei..., Kap.: Ecce ego..., Resp.: Post partum... Wers.: Speciosa..., Ant. M.: Hodie beata..., Oracja: Omnipotens sempiterne...

[63] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 29; por.: BC.

Sola in sexu femina es in seculo et meruisti dominum sancto portare in utero.
Uates antiqui temporis predixerant quod factum est quia uirgo conciperet et pareret emanuel.
Mysterium hoc magnum est marie quod concessum est ut deum per quem omnia ex se uideret prodere. (Diuisio).
Uere gracia plena es et gloriosa permanes quia ex te nobis natus est christus per quem facta sunt omnia.
Pastores qui audierunt gloriam deo cantauerunt cucurrerunt in bethleem natum uidere dominum.
Sic magi ab ortu solis per stelle indicium portantes typum gencium primi offerunt munera.
Rogemus ergo populi dei matrem et uirginem ut ipsa nobis impetret pacem et indulgentiam. [64]

Werset o świętości i macierzyństwie Bożym poprzedzał antyfonę *Salve Regina* obramowującą kantyk *Magnificat* kultem królewskości, pośrednictwa i Bożego macierzyństwa Maryi.

Śpiewany wówczas w komplecie uroczystości maryjnych hymn *Ave maris stella* bogaty w racje kultu maryjnego sławił macierzyństwo Boże, dziewictwo, udział w Odkupieniu, pośrednictwo, zwiastowanie anielskie.

W jutrzni dwie początkowe antyfony pierwszego nokturnu znane z obecnego Brewiarza Rzymskiego niosły kult świętości i godności Bożej Matki. Antyfony 3, 4 i 6 dołączały kult dziewictwa i wstawiennictwa:

In prole mater in partu uirgo gaude et letare uirgo mater domini.
Sancta dei genitrix uirgo semper MARIA intercede pro nobis ad dominum deum nostrum.
Speciosa facta es et suauis in delicijs tuis sancta dei genitrix. [65]

Werset czcił słowami Gabriela świętość Maryi; responsoria — wszystkie znane z Brewiarza Rzymskiego — miały za przedmiot dziewictwo i macierzyństwo Maryi (1 i 2) oraz fakt stanowiący tajemnicę święta (3 i 4).

Antyfony drugiego nokturnu zawierały następujące motywy kultu maryjnego: dziewictwo, macierzyństwo Boże, wstawiennictwo, rolę w Odkupieniu, świętość i godność królewską.

Virgo concepit et uirgo peperit et post partum uirgo permansit.
Sicut letantium omnium nostrum habitatio est in te sancta dei genitrix.
Post partum uirgo inuiolata permansisti dei genitrix intercede pro nobis.
Gaude MARIA uirgo cunctas hereses sola interemisti in uniuerso mundo.
Dignare me laudare te uirgo sacrata da mihi uirtutem contra hostes tuos.
Beata mater et innupta uirgo gloriosa regina mundi intercede pro nobis ad dominum. [66]

---

[64] Źródła: Nr 19, 21, 23, 26, 27, 28, 39; Chevalier 11828 i 21408.
[65] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28; por.: BC.
[66] Tamże.

Werset o świętości i macierzyństwie Maryi, trzy responsoria treści historycznej i czwarte czczące świętość, dziewictwo i macierzyństwo Boże dopełniają drugiej części jutrzni.

> Beata es MARIA que dominum portasti creatorem mundi. Genuisti qui te fecit et in eternum permanes uirgo. V. Aue MARIA gratia plena dominus tecum. [67]

W trzecim nokturnie jedyna antyfona umieszcza na tle historycznego zdarzenia dziewiczość Maryi, jako dodatkową rację kultu.

> Hodie MARIA virgo puerum offert in templo quem symeon senex accepit in brachia et anna uidua christum agnouit aduenisse in terris. [68]

Werset o dziewictwie po porodzeniu poprzedzał lekcje przedzielone responsoriami. Pierwsze, tożsame z nieszpornym, czciło dziewicę — Matkę Boga. Drugie w maryjnej części tożsame z antyfoną *ad cantica*, także czciło dziewictwo na tle ofiarowania Pana Jezusa. Trzecie stanowiło historyczne wspomnienie ofiarowania Pana Jezusa przez „Rodziców". Czwarte ukazywało rolę Maryi w odkupieniu (przezwyciężenie herezji), przyzwolenie na zwiastowanie, dziewicze macierzyństwo.

> Gaude maria uirgo cunctas hereses sola interemisti que gabrielis archangeli dictis credidisti Dum uirgo deum et hominem genuisti et post partum uirgo inuiolata permansisti. V. Gabrielem archangelum scimus diuinitus te esse affatum uterum tuum de spiritu sancto credimus inpregnatum erubescat iudeus infelix qui dicit christum ex ioseph semine esse natum. [69]

Ewangelia ze święta czytana w całości na zakończenie jutrzni zamykała nocne czuwanie cystersów akordem historycznej relacji o Oczyszczeniu Maryi.

Jedyny tekst maryjny w laudesach to responsorium ku czci świętości Bożej Matki:

> Aue MARIA gratia plena dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus. V. Speciosa facta est et suauis. In delicijs tuis sancta dei genitrix. [70]

W prymie śpiewano antyfonę o dziewictwie i Bożym macierzyństwie Maryi:

> Senex puerum portabat puer autem senem regebat quem uirgo peperit et post partum uirgo permansit ipsum quem genuit adorauit. [71]

---

[67] Tamże.
[68] Tamże.
[69] Tamże.
[70] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25 (wariant wersetu, nie zmieniający racji kultu), 28, 29; por.: BC.
[71] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 25; por.: BC.

W tercji na uwagę zasługuje hymn, wspólny wszystkim uroczystościom maryjnym, o świętości, królewskości, chwale niebiańskiej, dziewictwie, macierzyństwie Bożym i pośrednictwie.

> O quam glorifica luce choruscas stirpis dauitice regia proles sublimis residens uirgo maria supra celigenas etheris omnes.
> Tu cum uirgineo mater honore angelorum domino pectoris aulam sacris uisceribus casta parasti natus hinc deus est corpore christus.
> Quem cunctus uenerans orbis adorat cui nunc rite genu flectitur omne a quo te petimus subueniente abiectis tenebris gaudia lucis.
> Hoc largire pater luminis omnis natum per proprium flamine sacro qui tecum nitida uiuit in ethera regnans ac moderans secula cuncta. amen. [72]

Werset tercji, podobnie także i werset seksty, czczą świętość Maryi słowami pozdrowienia anielskiego.

Nona prócz wersetu ku czci dziewictwa Maryi po porodzeniu zawiera bogatą w motywy modlitwę o roli płodnego dziewictwa świętej Maryi w zbawieniu ludzkości i o jej wstawiennictwie.

> Deus qui salutis eterne beate MARIE uirginitate fecunda humano generi premia prestitisti: tribue quesumus! ut ipsam pro nobis intercedere senciamus: per quam meruimus auctorem uite suscipere. [73]

Antyfony nieszpór, znane z pierwszego nokturnu, te same motywy: mianowicie świętość, macierzyństwo Boże, dziewictwo i wstawiennictwo zawierały. Responsorium w zwięzłej formie czciło dziewictwo po porodzeniu, Boże macierzyństwo i wstawiennictwo Maryi.

> Post partum uirgo inuiolata permansisti Dei genitrix intercede pro nobis. [74]

Antyfona do *Magnificat* różniąca się od obecnej w Brewiarzu Rzymskim jedynie zakończeniem, czciła na tle historycznego faktu ofiarowania Pana Jezusa trzy prerogatywy: świętość, dziewictwo i macierzyństwo Maryi.

Oficjum niecysterskie miało układ zbliżony do oficjów pierwszej klasy we współczesnym Brewiarzu Rzymskim; różniło się bodaj tylko responsoriami w nieszporach i laudesach. [75]

---

[72] Źródła: Nr 5, 6, 10, 19, 21, 26, 28, 39; Chevalier 13516.
[73] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 41 — obecnie w dniu 1 I w liturgii rzymskiej.
[74] Źródła: Nr 18, 21, 23, 24, 28, 29; por.: BC.
[75] Źródło Nr 30. — Układ oficjum: NIESZPORY. Ant.: O ammirabile... Quando natus... Rubum quem... Germinauit..., Kap.: Ecce ego..., Resp.: Uidete miraculum... Stans onerata... Hec speciosum... Gloria patri... Casta parentis..., Hymn: Quod chorus uatum..., Wers.: Responsum accepit..., Ant. M: Cum inducerent..., Oracja: Erudi... JUTRZNIA. Inw.: Ecce uenit..., I NOKTURN. Ant: Benedicta tu... Sicut mirra... Speciosa facta..., Wers.: Diffusa est..., Resp. 1: Adorna thalamum... Accipiens..., Resp. 2: Senex puerum..., Resp. 3: Symeon iustus... II NOKTURN. Ant.: Specie tua... Adiuuabit eam... Suscepimus deus..., Wers.: Specie tua..., Resp. 1: Responsum acceperat... Cum inducerent..., Resp. 2: Cum inducerent..., Resp. 3: Suscipiens ihesum... Symeon in manibus... III NOKTURN. Ant.: Hec est... Gaude maria... Post partum...,

Responsorium pierwszych nieszporów jest dłuższe od cysterskiego o jeden werset, czczący świętość, dziewictwo i macierzyństwo Boże Maryi.

> Casta parentis uiscera celestis intrat gracia uenter puelle baiolat secreta que non nouerat.

Hymn czcił macierzyństwo Boże, dziewictwo, wstawiennictwo, godność królowej-Matki, tej która jaśniejąc wstąpiła do niebieskiego królestwa.

> Quod chorus uatum uenerandus olym spiritu sancto cecinit repletus in dei factum genitrice constat esse maria. Hec deum celi dominumque terre uirgo concepit peperitque uirgo atque post partum meruit manere inuiolata.
> Quem senex iustus symeon in ulnis in domo sumpsit domini gauisus hoc quod optauit proprio uideret lumine christum Tu libens uotis petimus precantium regis eterni genitrix faueto clara que celsi renitens olymphi regna petisti. Sit deo nostro salus et potestas sit salus perpes sit honor perhennis qui poli summa residet in aere trinus et unus amen.

Antyfona do *Magnificat* relacjonowała fakty czcząc zawiązkowo macierzyństwo Rodzicielki Dziecięcia Jezus.

Hymn jutrzni, znany do dziś z Brewiarza Rzymskiego zawierał następujące motywy kultu: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość, udział w Odkupieniu, fakty z życia Maryi. Antyfony pierwszego nokturnu czciły świętość i macierzyństwo, werset tylko świętość, dwa pierwsze responsoria dziewicze macierzyństwo Maryi. Drugi nokturn nie posiadał tekstów wyraźnie maryjnych, gdyż tekstów przystosowanych ze Starego Testamentu do nich zaliczyć nie można. Antyfony trzeciego nokturnu o dziewictwie, świętości, roli w dziele odkupienia, macierzyństwie Bożym i pośrednictwie dają koloryt bardzo maryjny.

> Hec est que nesciuit thorum in delicto habere fructum in respeccione animarum sanctarum.
> Gaude maria uirgo cunctas ereses sola interemisti in uniuerso mundo.
> Post partum...

Trzecie responsorium, tożsame z czwartym oficjum cysterskiego, ustępowało antyfonom jedynie pod względem czci świętości i pośrednictwa Maryi.

W laudesach śpiewano hymn poświęcony kultowi Maryi w jej świę-

---

Wers.: Adiuuabit eam..., Resp. 1: Obtulerunt pro eo..., Resp. 2: Postquam impleti..., Resp. 3: Gaude maria..., Te Deum..., Wers.: Accipiens symeon... LAUDES. Ant.: Responsum accepit... Accipiens symeon... Symeon iustus... Reuertere in terram... Obtulerunt pro eo..., Kap.: Symeon iustus... (Luc II, 25), Hymn: O gloriosa domina..., Wers.: Obtulerunt pro eo..., Ant. B.: Senex puerum..., Oracja: Omnipotens sempiterne... GODZINY MNIEJSZE. Ant.: z laudesów, Resp.: o jednej dziewicy. NIESZPORY. Ant.: Responsum..., Kap.: Beata es..., Resp.: Gaude maria... Quia chorus..., Wers.: Accipiens symeon..., Ant. M.: Homo erat.

tości, macierzyństwie Bożym, królewskości, dziewictwie, a najbardziej w udziale w odkupieniu.

> O gloriosa domina excelsa super sydera qui te creauit prouide lactas sacrato ubere.
> Quod eua tristis abstulit tu reddis almo germine intrent ut astra flebiles celi fenestra facta es.
> Tu regis alti ianua et porta lucis fulgida uitam datam per uirginem gentes redempte plaudite.

Antyfona do *Benedictus* oddawała hołd dziewictwu i macierzyństwu Maryi słowami znanymi z prymy cysterskiej.

Drugie nieszpory nie wnosiły nowych formuł maryjnych.

Święto Oczyszczenia Maryi, będące świętem Pańskim, miało więc w XIII wieku bardziej niż obecnie maryjny charakter. Jako motywy występowały, w porządku częstotliwości: macierzyństwo, dziewictwo, świętość, pośrednictwo i czynny wkład w dzieło odkupienia, fakty z życia Maryi, godność królewska, wyniesienie w chwale niebieskiej.

IV. OFICJUM ZWIASTOWANIA NMP

Podobnie jak poprzednio dochowały się dwa oficja z XIII wieku: jedno pełne — cysterskie, drugie fragmentaryczne, zaczerpnięte z antyfonarza — niecysterskie. Najpierw omówimy oficjum cysterskie. [76]

Święto Zwiastowania było w liturgii cysterskiej także świętem inauguracji dzieła wcielenia, stąd wiele tekstów mówiących o Wcieleniu, bez

[76] Układ oficjum: NIESZPORY. Ant.: Non auferetur... Dominus ueniet... Ecce ueniet... Leua iherusalem..., Kap.: Egredietur uirga... (Is XI, 1—3), Resp.: Aue Maria... Quo modo fiet..., Wers.: Speciosa facta..., Ant. M.: Salue regina..., Oracja: Deus qui de beate... JUTRZNIA. Inw.: Ave Maria... I NOKTURN. Ant.: Missus est... Aue Maria... Benedicta tu... Quomodo fiet... Prophete predicauerunt..., Wers.: Ave Maria..., Resp. 1: Missus est... Ave Maria..., Resp. 2: Aue maria..., Resp. 3: Radix iesse... Ecce virgo..., Resp. 4: Suscipe uerbum... II NOKTURN. Ant.: Ne timeas... Dabit illi... Ecce ancilla... Beata es Maria... Emitte agnum... Angelus domini..., Wers.: Benedicta tu..., Resp. 1: Ecce uirgo..., Resp. 2: Descendit dominus... Et adorabunt..., Resp. 3: Egredietur uirga..., Resp. 4: Virgo israel... In caritate... III NOKTURN. Ant.: Super solium..., Wers.: Post partum.., Resp. 1: Intuemini quantus... Precursor pro nobis..., Resp. 2: Videbunt gentes... Et eris..., Resp. 3: Emitte agnum... Ostende nobis..., Resp. 4: Gaude maria..., Ewang.: Missus est... (Luc I, 26—38), Oracja: Deus qui hodierna... LAUDES. Ant.: Beatam me dicent..., Kap.: Egredietur uirga..., Resp.: Aue Maria..., Ant. B: Egredietur uirga..., Oracja: Deus qui hodierna... PRYMA. Ant.: Ecce uirgo... TERCJA. Ant.: Ecce concipies..., Kap.: Egredietur uirga..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Aue maria..., Oracja: Deus qui hodierna.. SEKSTA. Ant.: Ecce ancilla.., Kap.: Ecce uirgo... (Is VII, 14—15), Wers.: Benedicta tu..., Oracja: Deus qui uirginalem... NONA. Ant.: Gaude et letare..., Kap.: Rorate celi... (Is XLV, 8), Wer.: Post partum..., Oracja: Gratiam tuam... NIESZPORY. Ant.: Missus est... Aue maria... Benedicta tu... Quomodo fiet.. Maria uirgo..., Kap.: Egredietur uirga..., Resp.: Post partum..., Ant. M: Spiritus sanctus..., Oracja: Deus qui hodierna...

wyraźnego odniesienia do Maryi. Teksty maryjne zaś, osnute na ewangelii o zwiastowaniu, są bardzo mało urozmaicone, z tych samych elementów — różnie ułożonych — zbudowane.

Responsorium nieszporów ze słów Gabriela i Maryi zawierało kult świętości i dziewiczego macierzyństwa względem Boga, kult stanowiący dominantę dnia.

> Aue MARIA gratia plena dominus tecum Spiritus sanctus superueniet in te et uirtus altissimi obumbrabit tibi quod enim ex te nascetur sanctum uocabitur filius dei Alieluia.
> V. Quo modo fiet istud quoniam uirum non cognosco et respondens angelus dixit ei Spiritus.[77]

Antyfona do *Magnificat* wielbiła macierzyństwo, pośrednictwo i królewskość Maryi. Oracja zaś świętość, dziewictwo, macierzyństwo, pośrednictwo i zwiastowanie anielskie.

Inwitatorium sławiło świętość Maryi. Antyfony pierwszego nokturnu mają za przedmiot zwiastowanie, świętość, macierzyństwo, dziewictwo, zrodzenie Zbawiciela.

> Missus est gabriel angelus ad MARIAM uirginem desponsatam ioseph.
> Ave MARIA gratia plena dominus tecum benedicta tu in mulieribus.
> Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus uentris tui.
> Quomodo fiet istud angele dei quia uirum non cognosco audi MARIA uirgo christi spiritus sanctus superueniet in te et uirtus altissimi obumbrabit tibi.
> Prophete predicauerunt nasci saluatorem de uirgine MARIA. Ecce in nubibus celi dominus ueniet in potestate magna.[78]

Werset o świętości Maryi poprzedzał lekcje, które omówione zostaną niżej w specjalnym rozdziale. Responsoria zgodnie czciły dziewicze macierzyństwo Maryi. Pierwsze, drugie i czwarte nawiązywały do zwiastowania i podkreślały świętość NMP, trzecie natomiast ograniczało się do proroctwa Izajasza VII, 14.

Antyfony drugiego nokturnu zawierały kult świętości, macierzyństwa i dziewictwa Maryi na tle zwiastowania.

> Ne timeas MARIA inuenisti gratiam apud dominum ecce concipies et paries filium.
> Dabit illi dominus sedem dauid patris eius et regnabit in eternum.
> Ecce ancilla domini fiat mihi secundum uerbum tuum.
> Beata es MARIA que credidisti perficientur in te que dicta sunt tibi a domino.
> Emitte agnum domine dominatorem terre de petra deserti ad montem filie syon.
> Angelus domini nuntiauit MARIE et concepit de spiritu sancto.[79]

---

[77] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 29; por.: BC.
[78] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28; por.: BC.
[79] Tamże.

Werset chwalił świętość Maryi, responsorium pierwsze natomiast dziewicze macierzyństwo wobec Króla, czwarte zaś dziewicze macierzyństwo względem Zbawiciela.

> Virgo israel reuertere in ciuitates tuas usquequo dolens auerteris Generabis dominum saluatorem oblationem nouam in terra ambulabunt homines in saluationem. V. In caritate perpetua dilexi te ideo attraxi te miserans. [80]

W trzecim nokturnie na uwagę zasługuje ostatnie responsorium, takie samo jak w oficjum Oczyszczenia Maryi, o udziale czynnym w odkupieniu, o zgodzie na poselstwo anioła, o dziewiczym macierzyństwie. Również ewangelia czcząca, w opisie zwiastowania, świętość i dziewicze macierzyństwo Maryi względem Boga i Króla, a jeszcze bardziej oracja zawierająca kult macierzyństwa Bożego świętej Dziewicy, zasługuje na uwagę.

> Deus qui hodierna die uerbum tuum beate uirginis aluo coadunare uoluisti: fac nos ita peragere! ut tibi placere ualeamus. [81]

Antyfona laudesów i responsorium czciły świętość Maryi słowami ewangelii (Luc I, 47—49, 28). Oracja ta sama co w jutrzni czciła świętość, dziewictwo i macierzyństwo Maryi.

Antyfony godzin mniejszych zestawiają zapowiedź Izajasza, słowa Gabriela, odpowiedź Maryi i słowa proroctwa Zachariasza (II, 10—11). Wynika stąd skrót historii wcielenia, eksponujący dziewictwo i macierzyństwo Boże.

> Ecce uirgo concipiet et pariet filium et uocabitur nomen eius emanuel.
> Ecce concipies in utero et paries filium et uocabis nomen eius ihesum hic erit magnus et filius altissimi uocabitur.
> Ecce ancilla domini fiat mihi secundum uerbum tuum.
> Gaude et letare filia syon quia ecce ego uenio et habitabo in medio tui dicit dominus. [82]

Zwyczajny hymn tercji w święta maryjne zawierał następujące racje kultu: świętość, godność królewską — wyniesienie w chwale niebiańskiej, dziewictwo, wkład w dzieło odkupienia, wstawiennictwo. Wersety tercji i seksty sławiły świętość, werset nony zaś dziewictwo po porodzeniu. Oracja tercji, znana już z jutrzni i laudesów, sławiła świętą, Bogarodzicę-dziewicę. Kapitulum seksty słowami Izajasza oddawało hołd dziewiczej matce Emanuela. Oracja tejże godziny czciła Maryję jako świętą, dziewiczą Matkę, pośredniczkę.

---

[80] Tamże.
[81] Źródła: Nr 18, 19, 20 i 21.
[82] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29; antyfona tercji także w źródłach: Nr 5, 6, 8, 10 i BC.

Deus qui uirginalem aulam beate MARIE in qua habitares eligere dignatus es. da quesumus ut sua nos defensione munitos: iocundos faciat sue inter esse festiuitati. [83]

Modlitwa z nony, znana z odmawiania po „Anioł Pański" czciła zwiastowanie anielskie jako objawienie tajemnicy wcielenia.

Dwie pierwsze antyfony nieszporów, występujące we współczesnym Brewiarzu Rzymskim i Cysterskim, niosły kult zwiastowania, dziewictwa i świętości. Dwie następne sławiły świętość, macierzyństwo i dziewictwo Maryi.

Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus uentris tui.
Quomodo fiet istud angele dei quia uirum non cognosco audi MARIA uirgo christi spiritus sanctus superueniet in te et uirtus altissimi obumbrabit tibi. [84]

Responsorium poświęcone było dziewictwu Maryi po porodzeniu i jej wstawiennictwu. Antyfona do Magnificat czciła macierzyństwo Boże Maryi za sprawą Ducha Świętego.

Spiritus sanctus in te descendet MARIA ne timeas habebis in utero filium dei. [85]

Oracja ta sama co w jutrzni, laudesach i tercji zamykała oficjum hołdem dla świętości, dziewictwa i macierzyństwa Bożego Maryi.

Oficjum niecysterskie nie posiadało specjalnych tekstów w godzinach mniejszych i w drugich nieszporach, ale w swym zasadniczym trzonie było niemniej bogate. [86]

Początek antyfon nieszpornych mówił o królewskości i dziewictwie Maryi, responsorium — tożsame z ostatnim w jutrzni — czciło świętość, dziewictwo, wstawiennictwo i królewskość, hymn natomiast zwiastowanie, pośrednictwo, czynny wkład w dzieło odkupienia, dziewictwo i ma-

---

[83] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 41.
[84] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 28, 29.
[85] Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29; por.: BC.
[86] Źródło Nr 30. — Oficjum ma następujący układ: NIESZPORY. Ant.: Hec est regina..., Kap.: Ecce uirgo... (Is VII, 14—15), Resp.: Christi uirgo..., Hymn: Aue maris stella..., Wers.: Rorate celi..., Ant. M: Ingressus angelus..., Oracja: Deus qui de beate..., KOMPLETA. Ant. ND: Ecce ancilla... JUTRZNIA. Inw.: Ave Maria... I NOKTURN. Ant.: Missus est... Ingressus angelus... Maria turbatur..., Resp. 1: Ingressus angelus... Benedicta tu..., Resp. 2: Benedicta tu... Aue maria..., Resp. 3: Maria ut audiuit... Quomodo fiet... II NOKTURN. Ant.: Respondens angelus... Ecce concipies... Dabit illi..., Resp. 1: Dixit angelus... Ecce concipies..., Resp. 2: Ecce concipies... Hic erit magnus..., Resp. 3: Dabit illi... Et regni..., III NOKTURN. Ant.: Dixit autem... Ideoque... Dixit autem..., Resp. 1: Dixit autem... Spiritus sanctus..., Resp. 2: Quo modo fiet... Ideo et..., Resp. 3: Cristi uirgo... Quoniam peccato..., LAUDES. Ant.: Quando uenit... Uerbum supernum... Beatus auctor... Clausa parentis.. Domus pudici..., Ant. B: Hec est dies...

cierzyństwo. Antyfona do *Magnificat* referowała pozdrowienie anielskie na cześć świętości Maryi.

Ingressus angelus ad mariam ait aue maria gracia plena dominus tecum.

Oracja znana z oficjum cysterskiego podawała jako rację kultu: świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, zwiastowanie anielskie i pośrednictwo. W komplecie przed kantykiem Symeona śpiewano antyfonę ze słów Maryi, przyzwalającej na wcielenie.

Inwitatorium identyczne z cysterskim czciło świętość Maryi, antyfony pierwszego nokturnu relacjonowały zwiastowanie i akcentowały dziewictwo oraz świętość Maryi.

Missus est angelus gabriel a deo in ciuitatem nazareth ad uirginem desponsa(tam) uiro cui nomen ioseph.
Ingressus angelus ad mariam ait aue gracia plena dominus tecum.
Maria turbatur in sermone angeli et cogitabat qualis esset hec salutacio.

Responsoria na tle faktu zwiastowania oddawały hołd przymiotom Maryi. Pierwsze czciło świętość i macierzyństwo.

Ingressus angelus ad mariam ait Aue maria gracia plena dominus tecum.
V. Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus uentris tui.

Także i drugie responsorium czciło świętość i macierzyństwo Maryi.

Benedicta tu in mulieribus Et benedictus fructus uentris tui. V. Aue maria gracia plena dominus tecum.

Trzecie responsorium sławiło natomiast dziewicze poczęcie.

Maria ut audiuit turbata est in sermone angeli Et cogitabat qualis esset ista salutatio. V. Quomodo fiet istud angele dei quoniam uirum non cognosco.

Również antyfony drugiego nokturnu utrzymane są w tym samym tonie, gdyż relacjonują zwiastowanie i motywują chwałę Maryi jej świętością i Bożym macierzyństwem.

Respondens angelus dixit ad mariam ne timeas maria inuenisti enim graciam aput dominum.
Ecce concipies et paries filium et uocabis nomen eius ihesum hic erit magnus et filius altissimi uocabitur.
Dabit illi deus sedem dauid patris eius et regnabit in domo iacob in eternum et regni eius non erit finis.

Pierwsze responsorium nie odbiegało od antyfon:

Dixit angelus ad mariam ne timeas maria Inuenisti graciam aput dominum.
V. Ecce concipies et paries filium et uocabis nomen eius ihesum.

Drugie ograniczało się do kultu macierzyństwa Bożego:

> Ecce concipies et paries filium Et uocabitur nomen eius ihesus. V. Hic erit magnus et filius altissimi uocabitur et dabit illi dominus deus sedem dauid patris eius.

Antyfony trzeciego nokturnu kończąc relację o zwiastowaniu (zaczętą przez antyfony pierwszego nokturnu, kontynuowaną w antyfonach drugiego nokturnu), czciły dziewicze macierzyństwo Boże.

> Dixit autem maria ad angelum quo modo fiet istud quoniam uirum non cognosco et respondens angelus spiritus sanctus superueniet in te et uirtus altissimi obumbrabit tibi. Ideoque et quod nascetur ex te sanctum uocabitur filius dei.
> Dixit autem maria ad angelum ecce ancilla dei fiat michi secundum uerbum tuum.

Dwa pierwsze responsoria złożone były ze słów ewangelii zwiastowania. Pierwsze cytowało obietnicę zstąpienia Ducha Świętego i pokorne przyzwolenie Maryi, drugie zaś czciło dziewictwo i macierzyństwo Boże:

> Quo modo fiet istud respondens ait maria quia uirum non cognosco angelus ad hec Spiritus sanctus super ueniet inte et uirtus altissimi obumbrabit tibi. V. Ideo et quod nascetur ex te sanctum uocabitur filius dei.

Trzecie responsorium, wolne od tematyki święta, czciło dziewictwo, świętość, pośrednictwo łask, godność królewską:

> Cristi uirgo dilectissima uirtutum operatrix opem fer miseris Subueni domina clamantibus ad te iugiter. V. Quoniam peccato et mole premimur sanctissima te precamur.

Antyfony psalmów w laudesach zaczerpnięte w większości z hymnów brewiarzowych [87] czciły wcielenie Syna Bożego, oddając hołd (dwie ostatnie) dziewiczemu macierzyństwu Maryi.

> Clausa parentis uiscera celestis intrat gratia uenter puelle baiulat secreta que non nouerat.
> Domus pudici pectoris templum repente fit dei intacta nesciens uirum uerbo concepit filium.

Najbardziej interesująca jest antyfona do *Benedictus* o czynnej roli Maryi w odkupieniu ludzkości poprzez wcielenie Boga.

> Hec est dies quam fecit dominus hodie dominus afflictionem populi sui respexit et redemptionem misit hodie mortem quam femina intulit femina

[87] Pierwsza antyfona z hymnu „Pange lingua, gloriosi" na jutrznię w okresie Męki Pańskiej; antyfony: trzecia do piątej, z hymnu „A solis ortus cardine" w laudesach Bożego Narodzenia.

fugauit hodie deus homo factus id quod fuit permansit et quod non erat assumpsit ergo exordium nostre redempcionis deuote recolamus et exultemus dicentes gloria tibi domine.

Antyfona ta, do niedawna śpiewana w katedrze lubelskiej przed sumą niedzielną, stanowiła modlitwę wiernych już w XIV wieku, czego dowodzi jej ówczesny przekład staropolski. [88]

Kult zwiastowania w modlitwie chórowej, na ile ją znamy, opierał się na następujących racjach, przedstawionych w kolejności nasilenia: macierzyństwo Boże, dziewictwo, świętość, fakt zwiastowania, wkład w dzieło odkupienia, uwielbienie w niebie. Oficjum niecysterskie różni się tylko w zakresie dwu motywów, częściej apelując do samego zdarzenia będącego przedmiotem święta i częściej wspominając pośrednictwo Maryi.

V. OFICJUM WNIEBOWZIĘCIA NMP

Wniebowzięcie Maryi jako uroczystość patronalna Świętego Zakonu Cysterskiego miała w godzinach chórowych w XIII wieku najbardziej rozbudowane oficjum: na sam dzień, [89] na dni wśród oktawy [90] i na niedzielę wśród oktawy. [91]

Antyfony pierwszych nieszporów czciły świętość, Boże macierzyństwo, dziewictwo, wstawiennictwo i wkład w dzieło odkupienia. O wnie-

---

[88] Por.: Zathey J.: Fragment nieznanego modlitewnika staropolskiego z XIV wieku. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* XV (1964) 33—38. — Ojciec P. Sczaniecki OSB z Tyńca w przygotowanym do druku artykule osadza polski przekład antyfony w kontekście średniowiecznych zwyczajów liturgicznych, opierając się o niemiecki przekład średniowieczny opublikowany wraz z komentarzem w dziele: Franz A.: Die Messe im deutschen Mittelalter. Freiburg i. Br. 1902.

[89] Układ oficjum był następujący: NIESZPORY. Ant.: Que est ista... Beata dei genitrix... Paradisi porta...Virgo prudentissima..., Kap.: In omnibus... (Eccli XXIV, 11—12), Resp.: Beata es... Aue Maria..., Wers.: Speciosa facta..., Ant. M: Ascendit Christus..., Oracja: Deus qui uirginalem..., JUTRZNIA. Inw.: Ave Maria..., I NOKTURN. Ant.: Ecce tu pulchra... Sicut lylium... Fauus distillans... Emissiones tue... Fons ortorum... Ueniat dilectus..., Resp. 1: Vidi speciosam..., Resp. 2: Sicut cedrus..., Resp. 3: Que est ista..., Resp. 4: Filie ierusalem... II NOKTURN. Ant.: Veni in ortum... Comedi fauum... Anima mea... Talis est dilectus... Descendi in ortum... Ortus conclusus..., Resp. 1: Beatam me.... Magnificat anima..., Resp. 2: Ornatam in monilibus..., Resp. 3: Beata es uirgo... Ave Maria..., Resp. 4: Felix namque... Ora pro populo... III NOKTURN. Ant.: Maria uirgo..., Wers.: Post partum..., Resp. 1: Ista est speciosa... Ista est que ascendit..., Resp. 2: Cum esset... Pulchra sum..., Resp. 3: Super salutem... Exaltata es..., Resp. 4: Hodie Maria... Regina mundi...; Ewang.: Intrauit... ab ea. (Luc X, 38—42), Oracja: Famulorum tuorum... LAUDES. Ant.: Assumpta est..., Kap.: In omnibus..., Resp.: Ave Maria... Speciosa facta..., Ant. B: Salue regina..., Oracja: Famulorum tuorum... PRYMA. Ant.: Hodie Maria... TERCJA. Ant.: Maria virgo..., Kap.: In omnibus..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Ave Maria..., Oracja: Famulorum tuorum... SEKSTA. Ant.: Exaltata es..., Kap: Quasi cedrus... (Eccli XXIV, 17—18), Wers.: Benedicta tu..., Oracja: Veneranda... NONA: Ant.: Paradysi porte..., Kap.: Quasi olyua..., Wers.: Post partum..., Oracja: Concede misericors... NIESZPORY. Ant.: Ecce tu pulchra... Sicut lyllium... Fauus distillans... Emissiones tue...,

bowzięciu mówił tylko jeden tekst przystosowany z różnych urywków Starego Testamentu.

> Beata dei genitrix MARIA uirgo perpetua templum domini sacrarium spiritus sancti sola sine exemplo placuisti femina ihesu christo ora pro populo interueni pro clero intercede pro deuoto femineo sexu.
> Paradisi porta per euam cunctis clausa est et per MARIAM uirginem iterum patefacta est allelvia.
> Virgo prudentissima que progrederis quasi aurora ualde rutilans filia syon tota formosa et suauis es pulchra ut luna electa ut sol.[92]

Responsorium poświęcone było czci świętości, dziewictwa, macierzyństwa Bożego, wyniesienia w niebie (bez wyraźnego zaznaczenia losu ciała) i wstawiennictwa Maryi.

> Beata es uirgo MARIA dei genitrix que credidisti domino perfecta sunt in te que dicta sunt tibi ecce exaltata es super choros angelorum Intercede pro nobis ad dominum deum nostrum. V. Aue MARIA gratia plena dominus tecum.[93]

Werset czcił świętość Bogarodzicy. Antyfona do *Magnificat* poświęcona wniebowzięciu w słowach „miejsce nieśmiertelności" zdaje się wskazywać na coś więcej niż uwielbienie tylko duszy Maryi. Obok głównego tematu występują także motywy: dziewictwa, macierzyństwa Bożego i pośrednictwa.

> Ascendit christus super celos et preparauit sue castissime matri immortalitatis locum et hec est illa preclara festiuitas omnium sanctorum festiuitatibus incomparabilis in qua gloriosa et felix mirantibus celestis curie ordinibus ad ethereum peruenit thalamum quo pia sui memorum immemor nequaquam existit.[94]

Oracja znana z seksty Zwiastowania czciła Maryję w jej dziewictwie, świętości, macierzyństwie Bożym, pośrednictwie.

Inwitatorium i werset pierwszego nokturnu czciły świętość Maryi słowami anioła. Antyfony i responsoria wysławiały nadprzyrodzone piękno Oblubienicy Bożej słowami Pieśni nad Pieśniami.

Kap.: In omnibus..., Resp.: Post partum..., Hymn: Misterium ecclesie..., Wers.: Speciosa facta..., Ant. M: Tota pulchra..., Oracja: Famulorum tuorum...

[90] Układ był następujący: I NOKTURN. Ant.: Fons ortorum... Ueniat dilectus... Veni in ortum..., Wers.: Ave Maria..., Lekcja: Que est ista... (Cant VI, 9. 8 b), Resp.: Exaltata es..., II NOKTURN. Ant.: Alleluia, Kap.: Ecce iam uenit... (Gal IV, 4—5), Wers.: Benedicta tu.., Oracja: Deus qui uirginalem..., LAUDES. Ant.: Assumpta es Maria..., Kap. Magnum pietatis... (I Tim III, 16), Resp.: Ave Maria..., Ant. B.: Beata dei genitrix..., Oracja: Famulorum... — W godzinach mniejszych i w nieszporach nie ma nowych tekstów.

[91] Tylko LAUDES wnoszą nieznane kapitulum: Signum magnum... (Apoc XII, 1).

[92] Źródła: Nr 18, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29.

[93] Źródła: Nr 18, 21, 22, 23, 28, 29; por.: BC.

[94] Źródła: Nr 18, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29; por.: BC. Antyfona zaczerpnięta z ps. Hieronima: Listu IX do Pauli i Eustochium. Por. R i p b e r g e r, s. 77 wiersz 14—18, jak niżej w nocie 138.

W tym samym stylu utrzymane były antyfony drugiego nokturnu. Werset i pierwsze responsorium mówiły o świętości Maryi słowami ewangelii zwiastowania i nawiedzenia. Trzecie responsorium było takie jak w nieszporach. Czwarte zbudowane z utartych formuł maryjnych oddawało cześć Maryi z racji świętości, dziewictwa, macierzyństwa Bożego, wstawiennictwa i wniebowzięcia.

> Felix namque es sacra uirgo MARIA et omni laude dignissima quia ex te ortus est sol iusticie christus deus noster. V. Ora pro populo interueni pro clero intercede pro deuoto femineo sexu sentiant omnes tuum leuamen quicumque celebrant tuam assumptionem. [95]

Antyfona do kantyków w trzecim nokturnie czciła osobno wniebowzięcie i wyniesienie Maryi, a poza tymi motywami jeszcze dziewictwo, świętość i macierzyństwo Boże.

> Maria uirgo semper letare que meruisti christum portare qui et in celis te assumpsit et super choros anglorum te glorificauit. [96]

Werset poświęcony był dziewictwu Maryi po porodzeniu i wstawiennictwu Bogarodzicy. Na uwagę zasługują dwa ostatnie responsoria. Trzecie mówiło o wybraniu, godności królewskiej i chwale niebiańskiej świętej Bogarodzicy.

> Svper salutem et omnem pulchritudinem electa es a domino et regina celorum uocari digna es. gaudet chorus anglorum consortes et conciues NOSTRI. V. Exaltata es sancta dei genitrix super choros anglorum ad celestia regna. [97]

Czwarte responsorium zawierało jako racje czci maryjnej: wstąpienie do nieba Maryi-Dziewicy, jej panowanie z Chrystusem w niebie i godność królowej świata, wreszcie jej wyrwanie spośród niegodziwości doczesnych.

> Hodie MARIA uirgo celos ascendit. Gaudete quia cum christo regnat in eternum. V. Regina mundi hodie de seculo nequam eripitur. [98]

Oracja bez najmniejszego powiązania z treścią święta czciła tylko wstawiennictwo Bogarodzicy.

---

[95] Źródła: Nr 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28; por.: BC.
[96] Tamże.
[97] Tamże.
[98] Tamże.

Famulorum tuorum domine delictis ignosce et qui [tibi] placere de actibus nostris non ualemus. genitricis filij tui domini dei nostri intercessione saluemur. [99]

Antyfona laudesowa, tożsama z pierwszą antyfoną Brewiarza Rzymskiego, czciła wniebowzięcie i chwałę niebieską Maryi, nie mówiąc wyraźnie o losie jej ciała. Responsorium oddawało kult świętości Maryi, werset wybraniu i mieszkaniu w przybytku Pańskim — tu sens dostosowany o wniebowzięciu. Antyfona do *Benedictus*, ta sama co w nieszporach Zwiastowania, popularna *Salue regina*, wnosiła kult królewskości, macierzyństwa Bożego i wstawiennictwa Maryi. Oracja, ta co i w jutrzni, te same motywy: macierzyństwa Bożego i wstawiennictwa wysuwała.

Antyfona prymy była jednakowa z ostatnim responsorium jutrzni (bez wersetu). Antyfona tercji podkreślała dziewictwo i wniebowzięcie, lekko nasuwając na myśl godność królewską Maryi, poprzez przyjęcie do przybytku Króla Królów, zasiadającego na gwieździstym tronie.

MARIA virgo assumpta est ad ethereum thalamum in quo rex regum stellato sedet solio. [100]

Hymn wspólny na wszystkie uroczystości maryjne pobudzał cystersów do kultu świętości, królewskiej godności, wyniesienia w niebie, dziewictwa, macierzyństwa Bożego, udziału w odkupieniu i pośrednictwa Maryi. Werset ku czci świętości i oracja (znana z jutrzni), ku czci wstawiennictwa Bogarodzicy, dopełniały tercję.

Antyfona seksty sławiła wyniesienie świętej Bożej Rodzicielki ponad chóry anielskie do godności królewskiej.

Exaltata es sancta dei genitrix super choros anglorum ad celestia regna. [101]

Werset słowami anioła czcił świętość i macierzyństwo Maryi. Słynna oracja Veneranda odmawiana przez polskich cystersów XIII wieku w tej właśnie godzinie, czciła świętą Bogarodzicę w jej śmierci, ale wolną od więzów śmierci.

Veneranda nobis domine huius diei festiuitas. opem conferat salutarem in qua sancta dei genitrix mortem subiit temporalem! nec tamen mortis nexibus deprimi potuit. que filium tuum dominum nostrum de se genuit incarnatum. [102]

Tylko kontekst dalszy, liturgiczny lub nawet i pozaliturgiczny, mogą

[99] Źródła: Nr 18, 20, 21, 33; por.: BC.
[100] Źródła: Nr 5, 6, 9, 10, 18, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30; por. BC.
[101] Źródła: Nr 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29; por.: BC.
[102] Źródła: Nr 18, 20, 21 („conferat sempiternam"), 41.

naświetlić rozumienie formuły, do dziś spornie pojmowanej przez teologów. [103]

Antyfona nony czciła współudział Maryi w odkupieniu ludzkości oraz tryumf jej z aniołami w niebie.

> Paradysi porte per te nobis aperte sunt quas hodie gloriosa cum angelis triumphas. [104]

Po wersecie ku czci dziewictwa Maryi po porodzeniu, macierzyństwa Bożego i wstawiennictwa następowała oracja czcząca świętość, macierzyństwo Boże, spoczynek (*requiem*) i pośrednictwo.

> Concede misericors deus fragilitati nostre presidium. ut qui sancte dei genitricis requiem celebramus; intercessionis eius auxilio a nostris iniquitatibus resurgamus. [105]

Drugie nieszpory złożone z tekstów już znanych wyrażały cześć dla Maryi z racji świętości, dziewiczego macierzyństwa Bożego a poprzez nie udziału czynnego w odkupieniu, oraz z tytułu pośrednictwa. Brak motywu istotnego: wniebowzięcia.

W oficjum oktawalnym zasługują na uwagę dwa teksty maryjne: responsorium pierwszego nokturnu, [106] tożsame z antyfoną seksty dnia świątecznego, oraz kapitulum w drugim nokturnie (Gal IV, 4—5), czczące macierzyństwo Boże Maryi w perspektywie odkupienia. [107]

Laudes niedzieli wśród oktawy wniebowzięcia świadczą o asumpcjonistycznej interpretacji widzenia „Niewiasty obleczonej w słońce". [108]

Oficjum niecysterskie prócz kompletu formuł na dzień święta [109] do-

---

[103] Por.: Scheffczyk L.: Das Mariengeheimnis in Frömmigkeit und Lehre der Karolingerzeit. Leipzig 1959, s. 443—445.

[104] Źródła: Nr 18, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29; por.: BC.

[105] Źródła: Nr 18, 20, 21 41.

[106] Źródła: Nr 18, 20, 21, 23, 26, 27, 28, 39.

[107] Źródła: Nr 18, 20, 21, 41.

[108] Źródła: Nr 18, 20, 21, 41.

[109] Źródło Nr 30. — Układ oficjum: NIESZPORY. Ant.: Hec est regina... Te decus... Sub tuum presidium... Sancta maria... Beata dei genitrix..., Kap.: In omnibus... (Eccli XXIV, 11—12), Resp.: Sicut cedrus..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Exaltata es...; Ant. M.: Paradisi porta..., Oracja: Deus qui uirginalem... KOMPLETA. Ant.: Miserere michi..., Hymn: Saluator mundi..., Ant. ND: alleluia Sancta dei genitrix... JUTRZNIA. Inw. Uenite adoremus..., Hymn: Quem terra... I NOKTURN. Ant.: Ecce tu pulchra... Sicut lylium... Fauus distillans..., Wers.: Diffusa est..., Resp. 1: Vidi speciosam..., Resp. 2: Sicut cedrus..., Resp. 3: Que est ista... II NOKTURN. Ant.: Emissiones tue... Fons ortorum... Venit dilectus..., Wers.: Specie tua..., Resp. 1: Beatam me dicent... Et misericordia..., Resp. 2: Ornatam in monilibus..., Resp. 3: Beata es... Ave Maria... III NOKTURN. Ant.: Ueni in ortum... Comedi fauum... Talis est..., Wers.: Adiuabit eam.. Resp. 1: Super salutem... Valde eam..., Resp. 2: Ista est speciosa... Ista est que.., Resp. 3: Felix namque es... LAUDES. Ant.: Assumpta est... Maria Virgo... In odore... Benedicta filia... Pulchra es..., Kap.: Ego quasi uitis... (Eccli XXIV, 23—24), Hymn: O gloriosa domina...,

starcza w obrębie oktawy zestaw 44 antyfon maryjnych, nie określając ich przeznaczenia. [110]

Pierwsze nieszpory czciły antyfonami psalmowymi: królewską godność, dziewictwo, macierzyństwo Boże, wstawiennictwo i świętość Maryi. Trzecia z nich znana jest powszechnie w polskiej wersji „Pod Twoją obronę", piąta z oficjum cysterskiego.

> Hec est regina uirginum que genuit regem uelud rosa decorans uirgo dei genitrix per quam reperimus deum et hominem alma uirgo intercede pro nobis omnibus allelvia.
> Te decus uirgineum uirgo dei genitrix maria. te solam inter omnes uirgines castissimam exoramus et pro salute nostra aput dominum interuenire digneris allelvia.
> Sub tuum presidium confugimus dei genitrix nostras deprecaciones ne despicias in necessitatibus. sed a periculis libera nos semper uirgo benedicta. Sancta maria succurre miseris iuua pusillanimes refoue flebiles ora pro populo interueni pro clero intercede pro deuoto femineo sexu.

Hymn nieszporny, znany z tercji cysterskiej, zawierał jako racje kultu: świętość, królewskość, wyniesienie w niebie, dziewictwo, macierzyństwo Boże, udział w odkupieniu i pośrednictwo. Werset o wyniesieniu Maryi w chwale niebiańskiej poprzedzał antyfonę do *Magnificat,* w całości poświęconą czynnej roli Maryi w dziele odkupienia, stanowiącej antytezę roli odegranej przez Ewę.

> Paradisi porta per quam cunctis clausa est et per mariam uirginem iterum patefacta est allelvia.

Oracja, ta sama co u cystersów, oddawała cześć dziewictwu, świętości, macierzyństwu Bożemu i pośrednictwu. W komplecie przed *Nunc di-*

Wers.: Elegit eam..., Ant. B: Que est ista..., Oracja: Veneranda... TERCJA. Ant.: Maria virgo assumpta..., Oracja: Protege domine..., SEKSTA. Ant.: In odorem... Kap.: Eradicaui (!) in populo... (Eccli XXIV, 16), Oracja: Beate et gloriose... NONA. Ant.: Pulchra es..., Kap.: Sicut cynamomum... (Eccli XXIV, 20), Oracja: Famulorum tuorum... NIESZPORY. Ant.: Assumpta est..., Kap.: In omnibus..., Resp.: Felix namque..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Exaltata es..., Ant. M: Hodie maria uirgo celos...

[110] Incipity: 1. Uirgo prudentissima..., 2. Anima mea..., 3. Tota pulchra..., 4. Alma redemptoris..., 5. Ortus conclusus..., 6. Descendi in ortum..., 7. O gloriosa... Chevalier 39371, 8. Nigra sum..., 9. Soror nostra..., 10. Nolite me considerare..., 11. Speciosa facta..., 12. Salue regina..., 13. Aue regina., 14. Sicut malus..., 15. Regina caeli..., 16. Ibo michi..., 17. Rogamus te Domina..., 18. Uirgo reformatrix... Chevalier 41572, 19. Arte mira... Chevalier 1333, 20. Audi mater... Chevalier 1460, 21. Ecce tu pulcher..., 22. Descendit dilectus..., 23. Ferculum fecit..., 24. Cum esset rex..., 25. Osculetur me osculo..., 26. Introduxit me rex..., 27. Botrus cypri..., 28. Surge amica..., 29. In lectulo meo..., 30. Dilectus meus..., 31. Ista est speciosa..., 32. Aue stella matutina..., 33. Que est ista..., 34. Aue beatissima... Chevalier 1701, 35. Tota pulchra..., 36. Ueni dilecte mi..., 37. Aperi michi..., 38. Aue dei genitrix... Chevalier 1761, 39. Aue stella matutina..., 40. Dilectus meus..., 41. Uulnerasti cor..., 42. Ueni ueni sponsa..., 43. Quo abijt..., 44. Uox dilecti mei...

mittis śpiewano antyfonę, której początek wyrażał kult świętości i Bożego macierzyństwa.

Inwitatorium jutrzni, takie jak obecnie, czciło wzięcie do nieba dziewiczej Królowej-Matki. Hymn, znany do dziś z jutrzni maryjnej Brewiarza Rzymskiego, wyrażał kult macierzyństwa Bożego, dziewictwa, pośredniego udziału w odkupieniu świata. Reszta jutrzni nie odbiega w stylu i treści od oficjum cysterskiego, posługując się w antyfonach i responsoriach przystosowaniami Pieśni nad Pieśniami, a w czterech bezpośrednio maryjnych responsoriach, [111] znanych z brewiarza cysterskiego w XIII wieku, czcząc świętość, dziewictwo, Macierzyństwo Boże, wyniesienie w niebie, pośrednictwo i godność królewską.

Antyfony laudesów, tożsame z obecnymi Brewiarza Rzymskiego, czciły wniebowzięcie Maryi, nie określając go, czy z ciałem jest czy bez ciała. Hymn znany z laudesów Oczyszczenia Maryi motywował kult maryjny świętością, godnością królewską, macierzyństwem Bożym, wkładem w odkupienie i dziewictwem. Werset o wybraniu Maryi i mieszkaniu w przybytku Pańskim sławił świętość i wniebowzięcie. Oracja *Veneranda* znana z seksty cysterskiej, kultem świętości, macierzyństwa Bożego, dziewictwa i nieskrępowania przez więzy śmierci kończyła godzinę chórową.

Antyfony godzin mniejszych były tożsame z obecnym oficjum Brewiarza Rzymskiego, czcząc wniebowzięcie, z zaznaczeniem godności królewskiej. Oracje tercji i seksty były odmienne od znanych, niestety przekazane w antyfonarzu w postaci samych tylko incipitów nie pozwalają na analizę treści. Oracja nony, ta sama co w jutrzni cysterskiej, czciła macierzyństwo i pośrednictwo Maryi.

Antyfony nieszporne, te same co w laudesach, hymn znany z cysterskiej tercji, werset o wyniesieniu niebiańskim świętej Bogarodzicy, antyfona do *Magnificat* tożsama z dzisiejszą w Brewiarzu Rzymskim, nie dorzucały nieznanych motywów do kultu Maryi wniebowziętej.

Zamieszczone pomiędzy świętem a dniem oktawalnym antyfony maryjne po większej części zaczerpnięte zostały z Pieśni nad Pieśniami. Interesują nas pozostałe, jako specjalnie ku czci Maryi ułożone, a więc zasługujące na szczegółową analizę.

Pierwsza, znana z nieszporów pierwszych oficjum cysterskiego, mówiła o wniebowzięciu dziewiczej i roztropnej Maryi słowami przystosowanymi z Pisma świętego.

---

[111] II NOKTURN. Resp. 1: Beatam me dicent... Et misericordia..., Resp. 3: Beata es uirgo... Ave Maria..., III NOKTURN. Resp. 1: Super salutem... Valde eam nos oportet uenerari que tam sancta et intacta est virgo. Resp. 3: Felix namque es... Ora pro populo...

Czwarta, do dziś odmawiana w Brewiarzu Rzymskim: *Alma redemptoris mater,* czciła macierzyństwo Boże, czynny wkład w dzieło odkupienia, dziewictwo, zwiastowanie anielskie i pośrednictwo.

Piąta przystosowana ze Starego Testamentu (Cant IV, 12 i II, 10) i interpolowana nazwą „Bogarodzica", wysławiała dziewictwo, macierzyństwo Boże i wniebowzięcie.

Siódma, częściowo rymowana, zawierała następujące racje kultu maryjnego: świętość, macierzyństwo Boże, dziewictwo wieczyste, godność królowej-matki i pośrednictwo.

> O gloriosa dei genitrix uirgo semper maria que dominum omnium meruisti portare regem angelorum sola uirgo lactare nostri quesumus pie memorare et pro nobis christum deprecare ut tuis fulti patrociniis ad celestia regna mereamur peruenire.

Jedenasta antyfona poświęcona była kultowi nadprzyrodzonej piękności, macierzyństwa Bożego, wyższości ponad królowe, pośrednictwa.

> Speciosa facta es et suauis in delicijs tuis sancta dei genitrix uiderunt te filie syon et beatissimam predicauerunt et regine laudauerunt te esto nostri memor o domina et filio tuo nos reconcilia ut ipsum tecum uidere possimus per cuncta secula.

Dwunasta antyfona to wielokrotnie omawiana i znana do dziś *Salue regina,* czcząca królewskość, pośrednictwo i macierzyństwo Boże.

Trzynasta także znana do dziś z Brewiarza Rzymskiego: *Aue regina celorum,* koncentrowała kult na godności królewskiej, czynnej roli w odkupieniu, na świętości i pośrednictwie.

Piętnasta, do dziś odmawiana w czasie wielkanocnym: *Regina celi letare,* zawierała trzy racje kultu: królewskość, macierzyństwo i pośrednictwo.

Siedemnasta miała za przedmiot wstawiennictwo Maryi czczonej z racji godności władczyni, a także z racji dziewictwa, świętości, roli w odkupieniu i macierzyństwa.

> Rogamus te domina uirgo uirginum rogamus te dignissima superni regis porta rogamus te mundi regina que sola meruisti esse ianua christi ut proprium pro nobis intercedas filium allelvia.

Osiemnasta antyfona jest zbiorem tytułów maryjnych: wszystkie z jednakowymi końcówkami, co sprawia wrażenie żartu literackiego. Jako racje kultu występują tu: przede wszystkim rola w dziele odkupienia, świętość, pośrednictwo, królewska godność.

> Uirgo reformatrix mundique salutis amatrix Lucis adoratrix tenebrarum stella fugatrix in te larga datrix mortis dire superatrix celica regnatrix mediatoris mediatrix sis consolatrix sis nobis auxiliatrix.

Dziewiętnasta, zapewne wyjęta z hymnu liturgicznego, na co zdaje się wskazywać forma, rozpatrywała macierzyństwo dziewicze na tle ekonomii odkupienia.

> Arte mira miro consilio querens ouem suam summus opilio ut nos reuocaret ab exilio locutus est nobis in filio qui nostre sortis unicam sine sorde tunicam pugnaturus induit quam puelle texuit thalamo paraclitus.

Dwudziesta antyfona, podobnego pochodzenia, czciła macierzyństwo, świętość, królewskie pochodzenie i wstawiennictwo Maryi.

> Audi mater gloriosa uirga yesse generosa digna laude speciosa ex regali stirpe nata stella maris appellata audi pia et deuota nos exaudi sine mora et pro nobis semper ora.

Trzydziesta druga motywowała cześć maryjną świętością, pośrednictwem, godnością królewską i dziewictwem.

> Aue stella matutina peccatorum medicina mundi princeps et regina sola uirgo digna dici contra tela inimici clypeum pone salutis tue titulum uirtutis o sponsa dei electa esto nobis uia recta ad eterna gaudia.

Trzydziesta czwarta, obszerna, zawierała szereg racji kultu: świętość, macierzyństwo Boże, pośrednictwo, udział w odkupieniu.

> Aue beatissima ciuitas diuinitatis eterno felix gaudio o habitaculum iusticie kastitatis lilium mater nobilis obsecra plasmatorem quatenus redemptos sanguine tueatur ut uiuentes christo ymnizemus zima antiqum expurga ipsius oraculo uite. mediatrix. auxiliatrix. reparatrix. illuminatrix. adiutrix. ueni iuua reos genitrix omnipotentis.

Trzydziesta ósma antyfona pozdrawiała Maryję jako Matkę Boga, niepokalaną dziewicę, radość niebiańską daną światu, przyczynę wzorczą zbawienia, wreszcie świętą.

> Aue dei genitrix et immaculata uirgo celi gaudium toti mundo nata ad salutem omnium in exemplo data dignare me laudare te uirgo sacrata.

Antyfona trzydziesta dziewiąta była w swej wyraźnie maryjnej części podobna do antyfony 32, lecz skutkiem wymiany niektórych wyrazów reprezentowała odmienny zestaw racji kultowych, a nadto zawierała figury maryjne ze Starego Testamentu. Jako motywy kultu występowały w niej: świętość, pośrednictwo, rola czynna w odkupieniu, godność królowej świata, dziewictwo.

> Aue stella matutina peccatorum medicina mundi salus et regina uirgo sola digna dici contra tela inimici clipeum pone salutis tu es tytulus uirtutis

tu es enim uirga yesse in qua deus fecit esse aaron amigdalum mundi tollens scandalum tu es arca conpluta celesti rore inbuta sicco tamen uellere o sponsa dei electa esto nobis uia recta ad eterna gaudia tu nos aure pia dulcis exaudi maria.

Kult Maryi wniebowziętej, bo on powinien być na pierwszym planie w liturgii asumpcjonistycznej, przedstawiał się bardzo skromnie. Brak wyraźnych tekstów o losie ciała Maryi, gdyż jeden zawiązkowy tekst o „miejscu nieśmiertelności" w niebie i drugi o nieskrępowaniu więzami śmierci, nie mogą sprawy przesądzić. Pozostałe teksty miały znaczenie ogólne, mówiły bądź o wniebowzięciu samym, bądź też o uwielbieniu w niebie.

Inne racje kultu maryjnego układały się w następującą hierarchię: macierzyństwo Boże, świętość, pośrednictwo, dziewictwo, królewska godność, udział w odkupieniu. Wniebowzięcie zajmowało miejsce czwarte między pośrednictwem a dziewictwem.

Jest rzeczą interesującą, że w liturgii brewiarzowej cysterskiej wziętej z osobna porządek był odmienny: macierzyństwo, świętość i wniebowzięcie, pośrednictwo, dziewictwo, godność królewska, udział w odkupieniu. W oficjum niecysterskim natomiast kolejność była następująca: macierzyństwo i świętość, pośrednictwo, królewska godność, udział czynny w odkupieniu i dziewictwo, wniebowzięcie. Uderza w oficjum niecysterskim duża częstość motywu pośrednictwa, królewskości i czynnej roli w odkupieniu, oraz rzadkość motywu asumpcjonistycznego. Przyczyniła się do tego bez wątpienia grupa 44 antyfon, które wpisane bezpośrednio po uroczystości Wniebowzięcia nie wykazują z tą uroczystością związku treściowego.

VI. OFICJUM NARODZENIA NMP

Przy końcu tego rozdziału omówione zostaną luźne teksty maryjne znalezione w XIII-wiecznych brewiarzach. Najpierw jednak, zgodnie z tytułem, omówione zostaną oficja uroczystości Narodzenia. Jako pierwsze weźmiemy godziny cysterskie. [112]

[112] Układ ich był następujący: NIESZPORY. Ant.: Sancta Maria... Hec est regina... Beata dei genitrix... Uirgo prudentissima..., Kap.: Ego quasi uitis... (Eccli XXIV, 23—24), Resp.: Beata progenies... Regali ex progenie..., Hymn: Mysterium ecclesie..., Wers.: Speciosa facta..., Ant. M: Natiuitas tua..., Oracja: Supplicationem seruorum... JUTRZNIA. Inw.: Aue maria... I NOKTURN: Ecce tu pulcra... (por.: 15 VIII), Resp. 1: Nativitas tua... Aue Maria..., Resp. 2: Beatissime uirginis... Cum iocunditate..., Resp. 3: Hodie nata... Beatissime uirginis..., Resp. 4: Benedicta et uenerabilis... Benedicta tu... II NOKTURN. Ant.: Ueni in ortum... (por. 15 VIII), Resp. 1: Gloriose uirginis... Hodie nata..., Resp. 2: Corde et animo... Omnes pariter..., Resp. 3: Regali ex progenie... Corde et animo..., Resp. 4: Fvlcite me floribus... Adiuro uos... III NOKTURN. Ant.: Beata progenies... Resp. 1: Natiuitatem hodiernam... Gloriose uirginis..., Resp. 2: Quam pulchra... Sicut uicta... Resp. 3: Nativitas glo-

Antyfony nieszporne zestawione z tekstów już znanych niosły kult świętości, pośrednictwa, dziewictwa, godności królewskiej i macierzyństwa Bożego.[113] Responsorium było bardzo charakterystyczne dla święta Narodzenia, gdyż podkreślało świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, godność królowej-matki i królewskie pochodzenie Maryi, zapoczątkowanie drogi Zbawiciela na ziemię.

> Beata progenies unde christus natus est O quam gloriosa est uirgo que celi regem genuit. V. Regali ex progenie MARIA exorta refulget.[114]

Hymn znany z omówionych oficjów maryjnych, werset przystosowany z Pieśni nad Pieśniami, oraz antyfona do *Magnificat*, tożsama z obecną w Brewiarzu Rzymskim, opierały kult Maryi na następujących racjach: macierzyństwo Boże, świętość, dziewictwo, rola w odkupieniu, pośrednictwo łask, fakt narodzenia. Oracja czciła narodzenie Matki Bożej i dziewicy oraz wstawiennictwo.

> Supplicationem seruorum tuorum deus miserator exaudi! ut qui in natiuitate dei genitricis et uirginis congregamur; eius intercessionibus a te de instantibus periculis eruamur.[115]

Inwitatorium jutrzni sławiło słowami archanioła Gabriela świętość Maryi. Antyfony pierwszego nokturnu miały analogiczne znaczenie, choć zaczerpnięte zostały z Pieśni nad Pieśniami. Trzy pierwsze responsoria znane ze współczesnego Brewiarza Rzymskiego czciły narodzenie Maryi, świętej, dziewicy i Bogarodzicy, pośredniczki i uczestniczki dzieła odkupienia. Czwarte responsorium czciło świętą i dziewiczą Maryję jako matkę Chrystusa.

---

riose... Natiuitas est hodie..., Resp. 4: Beata progenies... Regali ex progenie..., Ewang.: Liber generationis... (Mt I, 1—16), Oracja: Famulis tuis... LAUDES. Ant.: Natiuitas est hodie..., Kap.: Ego quasi uitis..., Resp.: Aue maria..., Wers.: Speciosa..., Ant. B: Natiuitatem hodiernam..., Oracja: Famulis tuis..., PRYMA. Ant.: Cum iocunditate... TERCJA. Ant.: Regali ex progenie..., Kap.: Ego quasi uitis..., Hymn: O quam glorifica..., Wers.: Aue maria..., Oracja: Famulis tuis... SEKSTA. Ant.: Corde et animo..., Kap.: Transite ad me... (Eccli XXIV, 26—28), Wers.: Benedicta tu..., Oracja: Concede misericors... NONA. Ant.: Natiuitas gloriose..., Kap.: Qui edunt me... (Eccli XXIV, 29—31), Wers.: Post partum... Oracja: Concede nos famulos... NIESZPORY. Ant.: Ecce tu pulchra... (por. 15 VIII), Kap.: Ego quasi uitis..., Resp. Post partum..., Hymn: Mysterium ecclesie..., Wers.: Speciosa..., Ant. M.: Salue regina..., Oracja: Famulis tuis... WŚRÓD OKTAWY. I NOKTURN. Ant.: Fons ortorum... Veniat dilectus... Veni in ortum..., Wers.: Aue maria..., Lekcja: Que est ista... (Cant VIII, 5 nn), Resp.: Natiuitas tua... Gaudium annunciauit..., II NOKTURN. Ant.: alleluia..., Kap.: Ecce iam uenit..., Wers.: Benedicta tu..., Oracja: Deus qui uirginalem...

[113] Por. 1 i 4 antyfonę I nieszporów Wniebowzięcia w oficjum niecysterskim, 2 i 4 antyfonę I nieszporów Wniebowzięcia u cystersów.

[114] Źródła: Nr 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29; por.: BC wariant: „O quam gloriosa est mater quae Caeli Reginam genuit" wprowadza nieznany z cysterskiej liturgii XIII wieku święta Narodzenia NMP motyw kultu św. Anny.

[115] Źródła: Nr 20, 21, 30 („Supplicationes"), 41.

Benedicta et uenerabilis es uirgo MARIA cuius uiscera meruerunt portare dominum crystum. V. Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus uentris tui. [116]

Antyfony drugiego nokturnu, oraz ostatnie responsorium z przystosowanych tekstów Pieśni nad Pieśniami, czciły świętość Maryi. Pierwsze responsorium, znane z Brewiarza Rzymskiego, miało za przedmiot kultu fakt narodzenia Maryi z rodu Dawida, jej świętość, dziewictwo, zwiastowanie, poczęcie Zbawiciela. Drugie responsorium ogólnikowo wspominało uroczystość „wspaniałej Bogarodzicy Maryi". Responsorium trzecie łączyło motywy pochodzenia z rodu królewskiego, wstawiennictwa i macierzyństwa Bożego.

Regali ex progenie MARIA exorta refulget Cuius precibus nos adiuuari mente et spiritu deuotissime poscimus. V. Corde et animo christo canamus gloriam in hac sacra sollempnitate genitricis dei MARIE. [117]

Antyfona w trzecim nokturnie miała identyczne brzmienie z początkiem responsorium czwartego, znanego już z nieszporów. Responsorium pierwsze wysławiało narodzenie, wieczyste dziewictwo, Boże macierzyństwo i świętość Maryi.

Natiuitatem hodiernam perpetue uirginis genitricis dei MARIE sollempniter celebremus A qua celsitudo throni processit. V. Gloriose uirginis MARIE ortum dignissimum recolamus. [118]

Drugie responsorium z Pieśni nad Pieśniami nie wnosiło nowych motywów specyficznie maryjnych. Trzecie, znane w swej zasadniczej części z Brewiarza Rzymskiego, zawierało motyw narodzenia, świętości i dziewictwa Maryi. Ewangelia mówiła o macierzyństwie Maryi względem Jezusa Chrystusa. Oracja poświęcona była pośrednictwu, świętości, dziewictwu, macierzyństwu Maryi stanowiącemu początek Zbawienia, wreszcie dorocznej uroczystości Narodzenia.

Famulis tuis domine celestis gratie munus impertire; ut quibus beate uirginis partus extitit salutis exordium. natiuitatis eius uotiua solempnitas pacis tribuat incrementum. [119]

Laudes zaczynała antyfona ku czci narodzenia, świętości i dziewictwa Maryi, zaznaczająca jej wpływ na kościoły.

Natiuitas est hodie sancte MARIE uirginis cuius uita inclita cunctas illustrat ecclesias. [120]

---

[116] Źródła: Nr 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28; por.: BC.
[117] Tamże.
[118] Tamże.
[119] Źródła: Nr 20, 21, 33.
[120] Źródła: Nr 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28; por.: BC.

Responsorium i werset czciły świętość Maryi. Antyfona do *Benedictus* miała za przedmiot kultu narodzenie, wieczyste dziewictwo, macierzyństwo Boże i świętość (wyrażoną metaforycznie) Maryi.

> Natiuitatem hodiernam perpetue uirginis genitricis dei MARIE sollempniter celebremus que ut aurora fulgens processit. [121]

Oracja ta sama co w jutrzni kończyła godzinę.

Antyfona prymy wiązała kult narodzenia świętej Maryi z jej wstawiennictwem.

> Cum iocunditate natiuitatem beate MARIE celebremus ut ipsa pro nobis intercedat ad dominum ihesum christum. [122]

Antyfona tercji powtarza zasadnicze brzmienie (bez wersetu) responsorium trzeciego w drugim nokturnie. Hymn wspólny w brewiarzu cysterskim na uroczystości maryjne i modlitwa z jutrzni wzbogacały tercję znanymi motywami czci Maryi. Antyfona seksty wspominała uroczystość „chwalebnej dziewicy" lub też słowami identycznymi z drugim responsorium drugiego nokturnu: „wspaniałej Bogarodzicy Maryi". [123] Po wersecie ku czci świętości Maryi następowała modlitwa wynosząca świętość, macierzyństwo Boże, narodzenie i wstawiennictwo wyjednujące łaski.

> Concede misericors deus fragilitati nostre presidium! ut qui sancte dei genitricis natiuitatem celebramus; intercessionis eius auxilio a nostris iniquitatibus resurgamus. [124]

Antyfona Nony oddawała hołd narodzeniu świętej i dziewiczej Maryi.

> Natiuitas gloriose uirginis MARIE ex semine abrahe orta de tribu iuda generosa ex styrpe dauid. [125]

Po wersecie ku czci dziewictwa Maryi po porodzeniu i wstawiennictwa jej za nami następowała oracja zawierająca motyw świętości, wieczystego dziewictwa i wstawiennictwa.

> Concede nos famulos tuos quesumus domine deus perpetua mentis et corporis sanitate gaudere! et gloriosa beate marie semper uirginis intercessione a presenti liberari tristicia et futura perfrui leticia. [126]

---

[121] Tamże.
[122] Tamże.
[123] Wariant w źródle Nr 20.
[124] Źródła: Nr 20, 21, 41.
[125] Źródła: Nr 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28; por.: BC.
[126] Źródła: Nr 20, 21, 41.

Nieszpory złożone w całości z formuł już znanych zawierały następujące motywy czci maryjnej: macierzyństwo Boże, dziewictwo, pośrednictwo, świętość, rolę w odkupieniu, godność królewską.

Oficjum wśród oktawy niosło krótkie responsorium w pierwszym nokturnie ku czci narodzenia Bogarodzicy dziewicy, lub świętej Bogarodzicy, nadto w drugim nokturnie orację znaną z seksty Zwiastowania, z kultem dziewictwa, macierzyństwa Bożego, świętości i pośrednictwa.

Oficjum niecysterskie [127] zapożyczało antyfony nieszporne z Wniebowzięcia, responsorium z pierwszego nokturnu (trzecie), hymn miało wspólny z innymi świętami maryjnymi, orację tęż samą co oficjum cysterskie. Oryginalna była antyfona do *Magnificat* o narodzeniu chwalebnej dziewicy Maryi, jej pokorze i poczęciu Odkupiciela za zwiastowaniem anielskim.

> Gloriose uirginis marie ortum dignissimum recolentes cuius dominus humilitatem respiciens angelo nunciante concepit redemptorem mundi.

Inwitatorium jutrzni o narodzeniu dziewicy i matki sugerowało jej godność królewską, zwąc Królem Chrystusa Pana, jej Syna.

> Corde et uoce simul christum regem ueneremur Virginis et matris iubiletur nobilis ortus.

Hymn odmawiano ten, co i dziś w Brewiarzu Rzymskim. Antyfony pierwszego nokturnu uzupełniały kult narodzenia Maryi motywami jej świętości, dziewictwa, roli w dziele odkupienia, pośrednictwa.

> Hodie nata est beata uirgo maria ex progenie dauid per quam salus mundi credentibus apparuit.
> Beatissime uirginis marie natiuitatem deuotissime celebremus ut ipsa pro nobis intercedat ad dominum deum nostrum.

---

[127] Źródło Nr 30. — Układ oficjum: NIESZPORY. Ant.: Hec est regina... Kap.: Ego quasi uitis... (Eccli XXIV, 23—24), Resp.: Solem iusticie..., Hymn: Aue maris stella..., Ant. M: Gloriose uirginis..., Oracja: Supplicationes... JUTRZNIA. Inw.: Corde et uoce..., Hymn: Quem terra... I NOKTURN. Ant.: Hodie nata... Beatissime uirginis... Quando nata..., Wers.: Diffusa est..., Resp. 1: Hodie nata... Beatissime uirginis... Resp. 2: Beatisime uirginis. Cum iocunditate..., Resp. 3: Solem iusticie... Cernere diuinum lumen... II NOKTURN Ant.: Hodie nata... Dignum namque est... Benedicta et uenerabilis..., Wers.: Specie tua..., Resp. 1: Gloriose uirginis... Hodie nata..., Resp. 2: Natiuitas tua... Dignum namque..., Resp. 3: Ad nutum domini... Ut uicium... III NOKTURN. Ant.: Natiuitas est... Ista est speciosa... Felix namque..., Wers.: Adiuuabit eam..., Resp. 1: Natiuitas gloriose... Natiuitas est hodie..., Resp. 2: Corde et animo... Omnes in unum..., Resp. 3: Stirps yesse... Virgo dei genitrix..., Wers.: Ora pro nobis... LAUDES. Ant.: Natiuitas gloriose... Natiuitas est hodie... Regali ex progenie... Corde et animo... Cum iocunditate..., Kap.: Ego quasi uitis..., Hymn: O gloriosa domina..., Wers.: Elegit eam..., Ant. B: Natiuitatem..., Oracja: Supplicationes... GODZINY MNIEJSZE. Ant.: z laudesów, Resp.: o jednej dziewicy. NIESZPORY. Ant.: Natiuitas... (jak w laudesach), Kap.: Beata es maria..., Resp.: Stirps yesse..., Hymn: Aue maris..., Wers.: Diffusa est..., Ant. M: Natiuitas tua...

Quando nata est uirgo sacratissima tunc illuminatus est mundus stirps beata radix sancta et benedictus fructus eius.

Pierwsze i drugie responsorium, znane są z oficjum cysterskiego, trzecie, powołane w nieszporach, czciło macierzyństwo, godność królowej-matki i narodzenie Maryi.

Solem iusticie regem paritura suppremum Stella maria maris hodie processit ad ortum. V. Cernere diuinum lumen gaudete fideles.

Antyfony drugiego nokturnu czciły narodzenie, dziewictwo, płodność, świętość, macierzyństwo Boże i pośrednictwo.

Hodie nata est uirgo maria ex semine abrahe letantur archangeli exultant omnes sancti et congaudet omnis mundus.
Dignum namque est ut ei cum summa deuocione famulemur per quam nobis uirginitatis insignia pullularunt.
Benedicta et uenerabilis sancta maria uirgo dei genitrix cuius natiuitatem celebremus ut intercessio ipsius sit pro nobis ad dominum.

Responsorium pierwsze tożsame było z cysterskim, drugie częściowo identyczne z obecnym Brewiarzem Rzymskim (resp. 3 w 2 nokturnie), częściowo z drugą antyfoną z co dopiero przytoczonych. Trzecie natomiast piękną metaforą podkreślało świętość narodzonej Maryi i jako cel narodzenia jej ukazuje odkupienie.

Ad nutum domini nostrum ditantis honorem Sicut spina rosam genuit iudea maria [m]. V. Ut uicium uirtus operiret gracia culpam.

W trzecim nokturnie antyfony były również oryginalne, poświęcone czci narodzenia Maryi: świętej, dziewiczej, wstawiającej się za nami, macierzyńskiej.

Natiuitas est hodie sancte marie uirginis cuius pulchritudinem respexit deus et uisitauit humilitatem suam.
Ista est speciosa electa a domino cuius natiuitatem celebremus ut ipsa intercedat pro nobis ad dominum ihesum christum.
Felix namque es beata maria que et genitricis dignitatem obtinuisti et uirginalem pudiciciam non amisisti.

Responsorium pierwsze i drugie znane są co do treści i formy z Brewiarza Rzymskiego i oficjum cysterskiego. Trzecie w interesujący sposób operując metaforą i jej wykładem czciło narodzenie, dziewictwo i macierzyństwo Boże.

Stirps yesse uirgam produxit uirgaque florem Et super hunc florem requiescit spiritus almus. V. Virgo dei genitrix uirga est flos filius eius.

Wreszcie znany powszechnie werset błagał świętą Bożą Rodzicielkę o modlitwę za nami, abyśmy się stali godnymi obietnic Chrystusowych.

Laudes i godziny mniejsze nie wnosiły nowych tekstów. Oprócz narodzenia czciły świętość, dziewictwo, macierzyństwo, pośrednictwo, rolę w dziele odkupienia, godność królewską. Te same racje kultu cechowały nieszpory, równie jak laudesy pozbawione tekstów oryginalnych. W tym samym źródle znajduje się wśród hymnów, jako przeznaczony na uroczystość Narodzenia świętej Maryi, hymn znany z tercji cysterskiej, dorzucający kult Maryi jako uwielbionej w niebie.

Na teksty dodatkowe, zapowiedziane na początku niniejszego rozdziału, składają się trzy responsoria maryjne (gdyż czwarte należy do oficjum wspólnego dziewic),[128] następnie krótki hymn z komplety i nieznana forma pozdrowienia anielskiego. O każdym z tych tekstów krótko powiemy po kolei.

Pierwsze z czterech responsoriów maryjnych, pochodzących ze źródła niecysterskiego (na równi z 44 antyfonami wśród oktawy Wniebowzięcia), samymi metaforami czciło świętość i macierzyństwo.

> Salue nobilis uirga yesse. salue flos campi maria mater pia Vnde ortum est lilium conuallium. V. Odor tuus super cuncta preciosa ungenta fauus distillans labia tua mel et lac sub lingua tua.

Drugie responsorium w formie rymowanej czciło świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, macierzyństwo duchowe względem chrześcijan i sierot, godność królowej-matki, pośrednictwo.

> Salue maria gemma pudicicie de qua mundo illuxit sol iusticie salue pia mater christianorum Succurre filijs ad filium regem angelorum. V. Quia tu es solamen desolatorum spes et mater benigna orphanorum.

Trzecie responsorium, bardzo rytmiczne, o złożonym rymie, czciło dziewictwo, współudział w odkupieniu, świętość i macierzyństwo Boże.

> Rosa fraglans lux solaris uirginale speculum tu presignans singularis castitatis titulum et propinans salutaris medicine poculum matris ree mater pia redimens interitum Templum patris es effecta ob uirtutum meritum. V. Ius nature superari nuper per te uirginem quia deum peperisti pariter et hominem.

Biorąc pod uwagę jasność sformułowania prawdy o duchowym macierzyństwie i o roli współodkupicielki, powyższe teksty mają duże znaczenie jako świadectwa XIII-wiecznej myśli mariologicznej w Polsce.

---

[128] Źródło Nr 30. Resp. 1: Salue nobilis... Odor tuus..., Resp. 2: Salue maria gemma... Quia tu es solamen..., Resp. 3: Rosa fraglans... Ius nature..., Resp. 4: Prudentes uirgines... Media autem nocte...

W jednym z kodeksów cysterskich zapisany jest krótki hymn na kompletę, wzywający pośrednictwa świętej Bogarodzicy.

> Jhesu saluator seculi redemptis ope subueni et pia dei genitrix salutem posce miseris. [129]

W psałterzu cystersek trzebnickich spisana została nieznana obecnie forma pozdrowienia anielskiego, parafrazująca tekst ewangeliczny prośbami o łaskę i obronę.

> Aue maria gracia plena dominus tecum. tua gracia sit mecum in omnibus necessitatibus corporis et anime mee. et in fine uite mee. benedicta tu in mulieribus. et benedictus fructus uentris tui. Aue maria mater gracie. mater misericordie. tu me ab hoste protege. et in hora mortis suscipe. Amen. [130]

Kult maryjny w godzinach chórowych cysterskich na Narodzenie NMP opierał się na motywach (w kolejności występowania): świętości, macierzyństwa, dziewictwa, pośrednictwa, tajemnicy narodzenia i roli w odkupieniu, godności królewskiej. W analogicznych godzinach niecysterskich na pierwszy plan wysuwała się tajemnica dnia: narodzenie, obok niej dziewictwo, dalej macierzyństwo Boże, świętość, pośrednictwo i rola w odkupieniu, godność królewska, uwielbienie w niebie. Sumując obie liturgie razem można stwierdzić równie często występujące racje: macierzyństwa, dziewictwa i świętości, na dalszym planie zaś narodzenie, pośrednictwo, wkład w dzieło zbawienia, królewskość i — śladowo tylko — chwałę w niebie.

Teksty dodatkowe niosły cześć macierzyństwa Bożego, świętości, pośrednictwa, dziewictwa i duchowego macierzyństwa — w sformułowaniach bardzo jednoznacznych, wreszcie godności królewskiej.

VII. MARYJNE LEKCJE BREWIARZOWE

Źródłami do poznania czytań maryjnych w godzinach kanonicznych są lekcjonarze, homiliarze i brewiarze. Te ostatnie, jak sama nazwa ich wskazuje, zawierają czytania znacznie krótsze niż księgi macierzyste.

---

[129] Źródło Nr 28, por.: Chevalier 9678.

[130] Źródło Nr 37. Nieco podobne jest zakończenie pozdrowienia anielskiego, wynotowane z XIV-o wiecznego komentarza do Sentencji przez: R. M. Taucci, OSM: Delle biblioteche antiche dell'Ordine e dei loro cataloghi. *Studi Storici OSM* 2/1934—36/178. A mianowicie: Ave, dulcissima et inmaculata virgo Maria: gratia plena: dominus tecum: benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui Jesus. Sancta Maria, mater Dei, mater gratie et misericordie, ora pro nobis nunc et in hora mortis. Amen. Cytuję za: D. M. Montagna OSM: La formula dell'„Ave Maria a Vicenza in un documento del 1423. *Marianum* 26/1964/234—236.

Każdy spośród kilku zbadanych brewiarzy ma nieco inny podział lekcji i inną ich długość. Zasadniczo nie będziemy na to zwracać uwagi, gdyż z reguły tematyka czytania dostatecznie jasno występuje w lekcjach skróconych, a więc zawierają one ten sam przedmiot kultu maryjnego, co i lekcje pełne. W jednym tylko wypadku postaramy się o dokładniejsze określenie, które fragmenty tekstu zasadniczego weszły w skład czytań kanonicznych, a mianowicie w odniesieniu do lekcji *Cogitis me* czyli ps. Hieronimowego listu do Pauli i Eustochium, którego poszczególne passusy były ze względu na swą treść w czytaniach pomijane.

W omawianiu czytań brewiarzowych zachowany będzie również porządek kalendarza liturgicznego. Najpierw więc zostaną omówione lekcje Oczyszczenia NMP, potem Zwiastowania, Wniebowzięcia i wreszcie Narodzenia NMP. W formie dodatku załączone zostaną uwagi na temat lekcji zbadanych w kodeksach starszych, z wieku XI i XII, które to lekcje nie dały się odnaleźć w rękopisach wieku XIII.

Oczyszczenie NMP

Najstarszym co do powstania było czytanie fragmentu Wykładu Ewangelii według św. Łukasza, napisanego przez św. Ambrożego: [131] *Et ecce homo erat in ierusalem >< due quadragesime sacrum uidentur numerum designare.* Treścią lekcji było oczyszczenie Maryi jako fakt historyczny, a na jego tle dziewictwo, macierzyństwo i roztropność.

Inne czytania wyjęte były z dzieł homiletycznych św. Bedy Czcigodnego: [132] *Sollempnitatem nobis hodierne celebritatis quam quadragesimo dominice natiuitatis die >< eterne sue uisionis luce reficit ihesus christus dominus noster qui uiuit...* Tematem czytań był kult nieskalanego i wieczystego dziewictwa Maryi, jej świętość, pokora i Boże macierzyństwo. Tematyka maryjna jawi się jednak raczej marginesowo, obok rozważań natury moralnej.

Dalszy zestaw czytań wyszedł spod pióra Ambrożego Autperta, choć w źródłach przypisywany był św. Hieronimowi, św. Ambrożemu, św. Bedzie Czcigodnemu. [133] *Si subtiliter a fidelibus que sit huius diei festiuitas perpendatur >< immo certe compulit ire qui cum deo patre et spiritu sancto equali potestate equali uirtute equali maiestate equali eternitate uiuit et regnat in secula seculorum amen.* Trzy zwłaszcza racje kultu maryjnego wysuwają się na czoło w tych czytaniach: świętość, dziewictwo

[131] S. Ambrosius: Expositio evangelii secundum Lucam. PL 15, 1573—1575. Dekkers E., Gaar A.: Clavis patrum latinorum. Ed. 2. Steenbrugis [1961]. *Sacris erudiri* III (1961) Nr 143. Cytuję: „Dekkers". — Źródła Nr 32 i 34.

[132] S. Beda Venerabilis: Opera homiletica. Homeliarum euangelii libri II. Por.: PL 94, 79—83. Dekkers Nr 1367. Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 32, 34 oraz 44 i 46.

[133] Ambrosius Autpertus: Sermo. Por.: „Fulgentii Episcopi Ruspensis sermones duo inediti. Sermo II." PL 65, 838—842. Dekkers Nr 842. Źródła Nr 31 i 46.

i macierzyństwo Boże. Tłem jest relacja o oczyszczeniu Maryi, uzupełnieniem subtelnie zaznaczony związek Maryi z Odkupicielem i paralela Maryi i Kościoła.

I jeszcze jeden zestaw czytań występował pod imieniem św. Augustyna, w liturgii XIII wieku, a także i wcześniejszej, w Polsce: [134] *Hodiernus dies magnum nobis contulit gaudium in quo christus infans > < qui uenit in hunc mundum peccatores saluos facere ihesus christus dominus noster in secula seculorum amen.* Kult maryjny zawarty w tych lekcjach dotyczy prócz faktu ofiarowania w świątyni, także dziewictwa i macierzyństwa Maryi. To ostatnie ukazane zostało w perspektywie odkupienia.

Zwiastowanie NMP

W wieku XIII liturgia czerpała czytania z wykładów Ewangelii św. Łukasza dwu autorów. Najpierw św. Ambrożego: [135] *Latent diuina misteria! nec facile iuxta propheticum dictum quisquam hominum > < Vere et ille magnus! quia maior inter natos mulierum propheta iohanne baptista nemo est.* Lekcje te sławią przede wszystkim dziewictwo Maryi, ale także jej macierzyństwo i świętość: pełnia łaski, gdyż wypełniona Dawcą Łaski. Dziewicze poczęcie z zamężnej Maryi ma wyjaśnienie w perspektywie odkupienia: chodziło o zachowanie tajemnicy przed szatanem, który w przeciwnym wypadku nigdy nie spowodowałby śmierci Pana Jezusa na krzyżu, a więc i nie dopuściłby do odkupienia. Nie brak też paraleli Maryja — Kościół.

Drugi wykład pochodzi od św. Bedy Czcigodnego: [136] *Ingressus angelus ad Mariam dixit. Aue gratia plena... Bene gratia plena uocatur que nimirum gratiam quam nulla alia > < pro nostra absolutione panem sue carnis offerret.* Lekcje nad wyraz bogate w kult Maryi. Racjami kultu są tu: świętość, dziewictwo, macierzyństwo Boże, a poprzez nie wpływ na odkupienie ludzkości, godność królowej-matki. Wszystko to na tle zdarzenia historycznego, jakim było zwiastowanie anielskie.

Wniebowzięcie NMP

Chronologicznie najstarszym było czytanie kazania św. Augustyna: [137] *Sanctum euangelium cum legeretur audiuimus a femina religiosa > < Hoc agamus bene ut illud habeamus plene! prestante domino nostro qui*

[134] Por.: Florilegium Cassinense. T. 1—4. Monte Cassinensi 1873—1880: Tom 2, 78—79. Źródła: Nr 18, 19, 20, 21, 31, 32 i 46.

[135] S. Ambrosius, jw.: PL 15, 1551—1556. Dekkers Nr 143. Źródła: Nr 19, 20, 21, 32, 35.

[136] S. Beda Venerabilis: In Lucae euangelium expositio. PL 92, 316—319. Dekkers Nr 1356. Źródła: Nr 19, 20, 21, 32, 35.

[137] S. Aurelius Augustinus: Sermo 105. PL 38, 616—618. Dekkers Nr 284. Źródła: Nr 18, 20, 21, 33, 36.

uiuit et regnat in secula seculorum amen. Treścią homilii jest wykład moralny Ewangelii, bez wzmianki o Maryi, Matce Bożej.

Dużo młodsze wiekiem były czytania ps. Hieronimowe, a najprawdopodobniej pochodzące od Paschazjusza Radberta:[138] *Cogitis me a Paula et Eustochium* >< *que super angelorum choros eleuata iam beatissima predicatur.* Gdy chodzi o temat zasadniczy, czyli cielesne wniebowzięcie Maryi, autor lekcji zdecydowanie odrzuca opowieści apokryfów, zostawiając kwestię otwartą w postaci teologicznego postawienia problemu. Jest to słynne wątpienie ps. Hieronimowe, które z biegiem czasu coraz bardziej ustępowało miejsca pewności, iż Maryja z duszą i z ciałem do nieba wzięta została. Ślad tej tendencji do porzucenia wątpienia widoczny jest w czytaniach brewiarzowych, które skracając traktat, wybierały z niego wyjątki z pominięciem tego lub innego sformułowania wątpiącego.[139] Wspaniałe są natomiast sformułowania dotyczące uwielbienia Maryi w niebie. Z innych motywów czci maryjnej na pierwszy plan wysuwa się kult macierzyństwa Bożego, dalej świętości, dziewictwa, godności królewskiej i roli w odkupieniu, pośrednictwa łask. W osnowę wetkane są niektóre fakty autentyczne i kilka danych apokryficznych z życia Maryi, te ostatnie dotyczą życia Maryi po Wniebowstąpieniu Pana Jezusa. Sumując należy stwierdzić, że lekcje ps. Hieronima stanowiły małą „summę" mariologiczną.

Narodzenie NMP

Najstarsze czytania tego święta pochodziły z komentarza do Ewangelii św. Mateusza, napisanego przez św. Hieronima:[140] *In ysaia legimus. Generacionem eius quis enarrabit? Non ergo putemus* >< *ex una uidelicet stirpe generati.* Treścią lekcji jest cześć dziewictwa i macierzyństwa Maryi oraz zagadnienie dlaczego genealogia została doprowadzona do św. Józefa, chociaż nie był on ojcem Pana Jezusa.

---

[138] Ps. Hieronimus: Epistola IX. PL 30, 122—142. Wydanie krytyczne: A. Ripberger: Der Pseudo-Hieronymus-Brief IX „Cogitis me". Ein erster marianischer Traktat des Mittelalters von Paschasius Radbertus. Freiburg (Schw.) 1962. Cytuję: „Ripberger", podając stronę i wiersze tekstu. W poniższym zestawieniu źródeł wyznaczone są dokładnie teksty czytań dnia Wniebowzięcia: „W", niedzieli wśród oktawy: „N", oraz dnia oktawalnego: „O". Źródło Nr 18 — Ripberger: [W] 57/4—61/9, 67/19—69/11; [N:] 74/13—78/6. Źródło Nr 20 — Ripberger: [W:] defekt 61/2—10, 63/7—64/2, 67/19—68/14, 67/13—15; [N:] 74/13—75/4, 75/7—11, 77/3—10, 14—18, 19—23, 78/1. [O:] 95/18—96/15, 99/1—7, 15—18, 100/1—3. Źródło Nr 21 — Ripberger: [W:] 57/4—8, 59/17—60/9, 61/2—8, 62/1—4, 67/19—68/3, 68/8—14; [N:] 74/13—16, 74/20—75/1, 75/7—11, 78/6—9, 79/7—11, 79/12—15, 79/19—80/2, 84/7—11; [O:] 95/18—96/5, 96/7—10, 96/13—97/1, 97/2—7, 97/9—13, 98/1—4. Źródło Nr 33 — Ripberger: [W:] 57/4—74/12; [N:] 74/13—85/5; [O:] 95/18—103/3. Źródło Nr 36 — Ripberger: [W:] 57/4—74/12; [N:] 74/13—76/9, 77/3—80/2, 83/11—85/5; [O:] 95/18—103/3.

[139] Wątpienie występuje w tekstach: Ripberger 61/2—63/6. Opuszczenia niektórych fragmentów wątpiących dają się zauważyć w źródłach: Nr 18, 20 i 21.

[140] S. Eusebius Hieronymus: Commentarii in Euangelium Matthaei. PL 26, 21—24. Dekkers Nr 590. Źródła: Nr 20, 30, 33, 36.

Młodsze były ps. Augustyńskie lekcje, być może autorstwa Ambrożego Autperta: [141] *Adest nobis dilectissimi optatus dies beate ac uenerabilis semper uirginis* >< *que meruisti benedicta precium ferre mundi! dominum nostrum ihesum christum. qui uiuit...* Wyjątkowo bogata treść maryjna zawierała następujące racje kultu: świętość, wieczyste dziewictwo, macierzyństwo w aspekcie zbawczym dla ludzkości (tu także występuje antyteza Ewa-Maryja), wreszcie wiarę we wstawiennictwo Maryi. Z modlitwy maryjnej, stanowiącej zakończenie lekcji wyjęty jest, albo też do niej włączony, powszechnie znany motyw błagalny: *Sancta Maria, succurre miseris...*

Wreszcie czytano także fragment szeroko omówionego powyżej ps. Hieronimowego listu do Pauli i Eustochium, zapewne powstałego pod piórem Paschazjusza Radberta:[142] *Omnes uirgines celebrate sollempniter* >< *respexit humilitatem ancille sue! unde beata iam ab omni seculo dicitur.* Treścią tego urywka jest ukazanie Maryi jako wzoru dla dziewic. Przy tej okazji czci doznaje świętość, dziewictwo i macierzyństwo Maryi. Wspomniany też jest jeden moment z jej życia: śpiewanie hymnu *Magnificat.*

Dodatek: lekcje wieków poprzednich.

Prócz lekcji czytanych także w XIII wieku, [143] mianowicie w święto Oczyszczenia Maryi, w starszych księgach występowały także inne czytania, które ku porównaniu krótko omówimy.

W homiliarzu z XI wieku w święto Oczyszczenia Maryi zapisana była homilia „Herika Kapłana": [144] *Ex uerbis huius sacre lectionis, maxima nobis redemptoris nostri dignatio* >< *inqua diuine claritatis aspectibus libero perfruamus contuitu. amen.* Bogata treść czciła Maryję w jej dziewictwie nienaruszonym, w macierzyństwie, świętości, wstawiennictwie, a także w poddaniu się oczyszczeniu, mimo wolności od grzechu.

Inny homiliarz, także krakowski, pochodzący z XII wieku, prócz lekcji, które znane już są z liturgii wieku XIII, zawierał także czytania nieznane. Wśród nich na pierwszym miejscu „cud" dokonany przez Maryję: [145] *Temporibus beati bonifacii pape qui ut ecclesiasticis legitur historiis* >< *semper feruentius inherere potuisset qui uiuit et regnat in secula seculorum amen.* Jest to opowieść o powstaniu reponsorium ku

---

[141] Por. S. Aurelius Augustinus: Sermones supposititii. PL 39, 2104—2107. Dekkers 368. Źródła: Nr 20, 30, 33, 36.

[142] Por.: Ripberger, jw. s. 105/4—107/14. Źródła: Nr 33 i 36.

[143] Por. wyżej noty: 132, 133 i 134.

[144] Hericus monachus Altissiodorensis, w: Pauli Diaconi Homiliarus. PL 95. 1200—1205. Źródło Nr 43.

[145] Poncelet A.: Index miraculorum BVM quae saeculo VI—XV latine conscripta sunt. *Analecta Bollandiana* 21/1902/241—360, Nr 1707. Źródło Nr 46.

czci dziewiczego macierzyństwa Maryi, w nagrodę za co niewidomy autor odzyskał wzrok. — Następne czytanie, bezimienne: *A seculo non audierunt neque auribus perceperunt > < in cubili patris eterni clauso ostio in somno pacis quiescemus Quod ipse prestare dignetur qui uiuit...* na kanwie opowieści o oczyszczeniu Maryi rozwijało cześć Matki-Dziewicy, świętej, królowej nieba i ziemi. — Dalsze czytanie, także bezimienne: *Adorna thalamum tuum syon et suscipe regem christum. Que est ista syon > < nosmetipsos cottidie hostiam uiuam et immaculatam domino offeratis. Czytanie* to miało za przedmiot chwałę Maryi w jej oczyszczeniu, a właściwie ofiarowaniu Syna w świątyni, w jej dziewictwie, macierzyństwie i świętości. Przedostatnia lekcja: *Postquam impleti sunt dies purgationis > < quia uiderunt oculi nostri salutare tuum dominum nostrum ihesum christum* osnuta była na temat dziewictwa, świętości, wstawiennictwa, królewskiej godności, macierzyństwa, wreszcie słów Symeona. — Ostatnie miejsce zajmowały lekcje uchodzące za dzieło Iwona z Chartres:[146] *Consuetudo ecclesiastica multas ex rebus gestis retinet similitudines > < dignatus est temporaliter nasci, ut per eum possimus in eternitate renasci.* Treścią ich był kult dziewiczego macierzyństwa Maryi, na tle faktu ewangelicznego stanowiącego tajemnicę świętą.

W innym spośród krakowskich homiliarzy, pochodzącym z wieku XI, zapisane są nieznane nam z liturgii późniejszej o dwa wieki czytania na Zwiastowanie, zaczerpnięte z dzieł homiletycznych św. Bedy Czcigodnego: [147] *Exordium nostre redemptionis hodierna nobis sancti euangelii lectio comendat > < ipse ad profundam hanc conuallem descendere dignatus est. ihesus christus dominus noster. qui uiuit...* Homilia ta traktuje Zwiastowanie jako początek zbawienia, wyraźnie okazując, iż traktuje macierzyństwo Maryi jako wkład do dzieła zbawienia. Na innym miejscu tę samą prawdę wyraża przeciwstawienie Maryi Ewie. Nie brak kultu samego zdarzenia, a także świętości, dziewictwa i macierzyństwa Maryi.

W homiliarzu krakowskim z wieku XII, zawierającym czytania pory letniej, znajdują się lekcje z homilii na ewangelię Wniebowzięcia, przypisane św. Bedzie, lecz uznawane za pochodzące od Rabana Maura: [148] *Hec lectio superiori pulcherrima racione connectitur > < quia subtracta presentis uite luce proficitur in eterna gloria. per ihesum christum...* Treść wyłącznie moralna, nie nawiązuje do Maryi, omawia tylko życie kontemplacyjne i czynne.

---

[146] D. Ivonis Carnotensis: Sermo XI In Purificatione Sanctae Mariae. PL 162, 575—577. Źródło Nr 46.

[147] S. Beda Venerabilis: Opera homiletica, jw. PL 94, 9—14. Dekkers Nr 1367. Źródło Nr 44.

[148] Rabanus Maurus: Homilia 150 in Assumptione sanctae Mariae. PL 110, 435—436. Źródło Nr 45.

W przytaczanym już wyżej z okazji Zwiastowania homiliarzu krakowskim z XI wieku znajdują się nadto lekcje z homilii na uroczystość Narodzenia Maryi, oparte na ewangelii Luc I, 39—47 odpowiadające więc ewangeliarzowi gnieźnieńskiemu (Ms 1) i tzw. emmeramskiemu czyli przechowywanemu przez bibliotekę kapitulną krakowską (Ms 208).[149] Homilia wyszła spod pióra św. Bedy Czcigodnego:[150] *Lectio quam audiuimus sancti euangelii. et redemptionis nostre >< formam dare uoluit unigenitum suum ihesum christum dominum nostrum cum quo uiuit et regnat deus...* Narodzenie Maryi traktuje Beda jako zaczątki naszego Odkupienia. Ponadto czcił macierzyństwo, dziewictwo, wstawiennictwo. Dziewicze macierzyństwo przedstawił jako środek wykluczający przekleństwo pierwszej matki — Ewy.

Na marginesie można dodać, że ewangeliarz płocki z XII wieku zawierał perykopy znane z liturgii rzymskiej do ostatnich czasów.[151].

Lekcje chórowe z XIII wieku wykazują następujący zestaw racji kultowych: macierzyństwo Boże, i dziewictwo, świętość, fakty autentyczne z życia Maryi i udział jej w odkupieniu, wstawiennictwo, uwielbienie w niebie połączone z wątpliwością co do losu ciała Maryi, fakty apokryficzne o życiu Maryi po Wniebowstąpieniu Pana Jezusa.

W lekcjach chórowych dwu wieków poprzednich układ racji kultu jest nieco odmienny: macierzyństwo, dziewictwo, fakty autentyczne, świętość, wstawiennictwo, udział w Odkupieniu. W kodeksach z wieku XI i XII nie udało się w Polsce spotkać ps. Hieronima listu do Pauli i Eustochium. Nie ma więc śladu wątpliwości w cielesne Wniebowzięcie Maryi. Podstawa źródłowa jest jednak zbyt szczupła, by można stąd wyciągnąć jakiś wniosek o wierze ówczesnych Polaków. Po prostu z wieków pierwszych chrześcijaństwa w Polsce dotarły do naszych czasów homiliarze, podczas gdy traktat ps. Hieronimowy wchodził w skład lekcjonarzy.

ZAKOŃCZENIE

Do zestawienia racji kultu maryjnego przy końcu rozdziału o liturgii mszalnej możemy teraz dołączyć analogiczne podsumowanie kultu zawartego w liturgii brewiarzowej. Rządziły nim według częstości występowania: motyw macierzyństwa Bożego, dziewictwa, świętości, pośrednictwa, czynnego wkładu w odkupienie, dalej motywy biograficzne,

---

[149] Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 224 i nota 45.

[150] S. Beda Venerabilis: Opera homiletica, jw. PL 94, 15—22. Dekkers 1367. Źródło Nr 44.

[151] Źródło Nr 47.

motyw uwielbienia w niebie powiązany z motywem wniebowzięcia, wreszcie macierzyństwo duchowe i fakty apokryficzne z życia Maryi. — Dwie ostatnie racje kultu występowały tylko sporadycznie, „śladowo". Brak było natomiast zupełnie kultu Poczęcia Maryi, jak też i przeciwstawionego mu kultu uświęcenia Maryi w łonie matki.

Niestety niemożliwe jest porównanie racji kultu maryjnego w brewiarzach XIII wieku z analogicznymi motywami, tego samego pochodzenia, lecz z wieków poprzednich, gdyż nie dochowały się inne kodeksy z tego okresu chrześcijaństwa w Polsce, jak tylko homiliarze. Zostały one już porównane z podobnymi sobie księgami wieku XIII na końcu poprzedniego rozdziału. Konfrontacja tak fragmentaryczna nie mogła jednak stanowić podstawy dla szerszych wniosków.

Można natomiast potraktować całą przebadaną liturgię maryjną XIII wieku jako jedną całość, a obowiązującą w niej hierarchię motywów kultowych porównać z wiekami poprzednimi i następnymi.[152] Porównanie to ilustruje poniższa tabela:

Wiek XI—XII	Wiek XIII	Wiek XIV—XV
1. Macierzyństwo	1. Macierzyństwo	1. Macierzyństwo
2. Dziewictwo	2. Dziewictwo	2. Dziewictwo
3. Świętość	3. Świętość	3. Pośrednictwo
4. Pośrednictwo	4. Pośrednictwo	4. Świętość
5. Fakty autentyczne	5. Współodkupienie	5. Fakty apokryficzne
6. Współodkupienie	6. Fakty autentyczne	6. Fakty autentyczne
7. Wniebowzięcie	7. Królewskość	7. Królewskość
8. Królewskość	8. Wniebowzięcie	8. Współodkupienie
9. Fakty apokryficzne	9. Macierzyństwo duch.	9. Macierzyństwo duchowe
	10. Fakty apokryficzne	10. Wniebowzięcie
		11. Niepokalane Poczęcie
		12. Uświęcenie w łonie

Już na pierwsze wejrzenie uderza wyraźny rozwój ilościowy motywów kultu. W XIII wieku doszło bowiem macierzyństwo duchowe Maryi, w wiekach XIV i XV niepokalane poczęcie i przeciwstawne „uświęcenie w łonie matki".

Także konfiguracja przedmiotów kultu, będąca odbiciem częstotliwości występowania, daje trochę do myślenia. Stałość czterech pierwszych racji kultu, zauważona już w badaniach nad wiekami XI i XII, trwała poprzez wiek XIII (gdy powstawała pierwsza zwrotka „Bogurodzicy"), oraz wieki XIV i XV. Wewnątrz tej grupy zaszło jednak w wieku XIV—XV wy-

[152] Por.: Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 250; tegoż: De cultu BMV, iw. s. 513 n.

mowne przesunięcie prawdy o pośrednictwie i wstawiennictwie Maryi przed przymiot jej świętości. Ta więc racja kultu odznaczała się w wieku XIII tendencją rozwojową. Tendencją wskazującą wszakże na przemieszczanie się punktu ciężkości z postawy uwielbienia ku postawie błagalnej.

Ta sama siła stała się w XIII wieku przyczyną awansu praw o czynnym wkładzie Maryi w odkupienie ludzkości, o godności królewskiej, a także pojawienia się w tymże wieku nowej racji kultu: duchowego macierzyństwa. Znamienne jest, że przesunięcia te pozostawiły w XIII wieku na tym samym, ostatnim miejscu, fakty apokryficzne. Kult maryjny był więc wówczas wolny od tworów ludzkiej fantazji. Następne wieki miały przynieść pod tym względem radykalną zmianę na korzyść motywacji apokryficznej, z jednoczesnym poniżeniem prawdy o współodkupieniu.

Charakterystyczne jest obniżenie się w hierarchii motywów kultu wieku XIII, a jeszcze dalsze w wiekach XIV—XV, prawdy o wniebowzięciu NMP. Wygląda to na skutek oddziaływania listu ps. Hieronima *Cogitis me*, szczepiącego zwątpienie, którego śladów nie dało się odnaleźć w wiekach poprzednich. Tym bardziej, że w źródłach liturgicznych wieku XIII w Polsce zachowanych nie udało się dostrzec *antidotum* na list ps. Hieronima w postaci ps. Augustynowego kazania o Wniebowzięciu. [153]

Brak zupełny kultu poczęcia Maryi w wieku XIII w Polsce wskazuje, iż fakt zanotowany w badaniach nad wiekiem XII był odosobniony, a kult ten jeszcze wówczas nie zapuścił korzeni, by dopiero w wiekach następnych wybuchnąć z żywiołową siłą, w pełnej gamie ujęć dogmatycznych. [154]

Wartość teologiczną formuł kultowych wieku XIII można przedstawić na dwa sposoby. Pierwszy to zestawienie pełnej listy tytułów nadawanych Maryi. Drugi, prostszy, polega na porównaniu ze sobą mariologii wydobytej z kultu wieku XIII z takąż mariologią wieków poprzednich, oraz na uwydatnieniu celniejszych ujęć w dziedzinie prawd dziś jeszcze dojrzewających w świadomości Kościoła. Pozwala to z jednej strony wyeliminować obciążenie powtórzeń, z drugiej ukształtować jaśniejszy pogląd na zagadnienie.

W rzeczywistości zbieżność obu wspomnianych mariologii jest tak duża, że trudno jest uchwycić istotne różnice. [155] Warte przytoczenia są natomiast niektóre teksty dotyczące pośrednictwa, udziału czynnego w odkupieniu i duchowego macierzyństwa Maryi.

---

[153] PL 40, 1141—1148.

[154] Por. Wojtkowski J.: Wiara w Niepokalane Poczęcie, jak wyżej w przypisie Nr 4.

[155] Por.: Wojtkowski J.: Początki kultu, jw. s. 250—255.

Zakres pośrednictwa Maryi, w stopniu „wszechmocy błagalnej", widoczny jest w słowach: *Audi nos nam te filius nichil negans honorat. Salua nos ihesu pro quibus uirgo mater te orat.* [156] Inne wyrażenie precyzuje charakter pośrednictwa Maryjnego w jego podporządkowaniu Chrystusowemu: *mediatoris mediatrix.* [157] A więc mimo, lub raczej poprzez piękno wyrazu poetyckiego, umiano osiągnąć precyzję i głębię teologiczną.

Rola Maryi w odkupieniu świata wyrażana była bardzo stanowczo: *mundo lapso contulisti uitam et imperium.* [158] Na innym miejscu: *Uirgo reformatrix mundique salutis amatrix...* [159] Tę samą prawdę umiano także wyrazić w postaci antytezy Ewy i Maryi: *Paradisi porta per euam cunctis clausa est et per mariam uirginem iterum patefacta est.* [160] Gdzie indziej podobnie: *et propinans salutaris medicine poculum matris ree mater pia redimens interitum.* [161] Siła tych wyrażeń nie powinna jednak nikogo zwieść. Kontekst dalszy jasno wskazuje, iż chodzi tu o udział fizyczny wprawdzie, lecz pośredni, poprzez macierzyństwo względem Boga i Zbawiciela.

Jasne także było sformułowanie prawdy duchowego macierzyństwa: *salue pia mater christianorum Succurre filijs ad filium regem angelorum. Quia tu es solamen desolatorum spes et mater benigna orphanorum.* [162]

Można więc stwierdzić, że ze wzrostem kultu tej czy innej doskonałości maryjnej szedł w parze rozwój teologiczny, widoczny w doborze precyzyjnych sformułowań. Prym wiodła liturgia niecysterska.

Na koniec refleksja metodyczna nad wartością wyników niniejszych badań, wobec fragmentaryczności, różnorodności i przypadkowości źródeł. Źródła są fragmentaryczne, gdyż stanową jedynie resztki XIII-owiecznych rękopisów liturgicznych, bynajmniej nie pozwalające na ukształtowanie pełnego obrazu ówczesnych liturgii w naszym kraju. Źródła są różnorodne, zwłaszcza na przestrzeni pięciu zbadanych wieków, wśród których wiek XIII zajmuje miejsce centralne. Całościowym badaniem kultu maryjnego w wiekach XI i XII można było objąć wszystkie dochowane źródła: liturgiczne i pozaliturgiczne. [163] W wieku XIII możliwe to było tylko w odniesieniu do źródeł liturgicznych — badania szersze przekroczyłyby ramy niniejszego studium. Wreszcie gdy chodzi o wieki

---

[156] Por. tekst przy nocie 52.
[157] Antyfona 18 wśród oktawy Wniebowzięcia, jw. źródło Nr 30.
[158] Sekwencja maryjna z graduału franciszkańskiego z Płocka, jw. źródło Nr 13.
[159] Jw. nota 157.
[160] Antyfona do Magnificat w święto Wniebowzięcia z oficjum niecysterskiego, jw. źródło Nr 30.
[161] Responsorium trzecie z dowolnych o Maryi, jw. źródło Nr 30.
[162] Responsorium drugie, tamże.
[163] Wojtkowski J.: Początki kultu, jw.

XIV i XV, wobec ogromnej ilości źródeł liturgicznych i pozaliturgicznych trzeba było ograniczyć się do całościowego zbadania przedmiotu kultu maryjnego w dochowanych tekstach polskich [164] — podczas gdy badania liturgii czy kaznodziejstwa musiały pójść samodzielnym torem przy dużym zawężeniu tematycznym i źródłowym. Źródła są wreszcie przypadkowe, gdyż w dużej mierze los zdecydował sam, co ocaleje i w jakiej ilości i co będzie mogło być zbadane całościowo.

Wobec powyższej sytuacji źródłowej, leżącej u podstaw niniejszego studium i studiów pokrewnych, wydaje się iż na pełne zaufanie zasługują tylko ustalenia analityczne. One pozwalają na osiągnięcie pewności, że te właśnie a nie inne racje kierowały w poszczególnych wiekach aktami kultu maryjnego. Jest to wniosek z pewnika, iż w historii idei wystarczy jeden przekaz z danego okresu, by stwierdzić w sposób nie ulegający wątpliwości, iż dana idea była w tym okresie znana.

Inaczej natomiast należy traktować próby podsumowań. Są to przykłady indukcji niezupełnej, opartej na materiale o nieustalonej reprezentatywności. Stanowią więc hipotezy, które mogą i powinny być sprawdzane na drodze dalszych badań. W konkretnym wypadku wieku XIII dla uzyskania pełniejszego obrazu można by zbadać zawartość ksiąg nieliturgicznych, różnych lektur budujących na przykład, gdyż i one wpływały na świadomość wiernych. Wydaje się, że niosły one więcej elementu apokryficznego, mocniej niekiedy akcentowały pośrednictwo Maryi. Tym samym wiara ówczesnych katolików mogłaby się okazać nie tak surową i trzeźwą, jak zbadane teksty liturgiczne, lecz bardziej zabarwiona fantazją i uczuciem, nawet z uszczerbkiem dla prawdy. — Ale to już sprawa osobnego studium.

[164] Tenże: De cultu BMV, jw.